

Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya

TÀRRACO

Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya

TÀRRACO

Xavier Aquilué

Xavier Dupré

Jaume Massó

Joaquín Ruiz de Arbulo

Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat
de Catalunya

Edicions
EL MÈDOL

Índex

- 4 Introducció**
- 6 Pròleg**
- 11 Els precedents**
- 15 Les dades arqueològiques
- 17 El nucli ibèric de Tàrraco
- 19 Kesse/Tàrraco. La ciutat entre els anys 218 i 45 aC**
- 26 Tàrraco Imperial: la capital d'August**
- 28 Colònia, cap de *conventus* i capital provincial
- 29 Vida política
- 31 El culte imperial
- 33 Tàrraco Imperial: dels Flavis als Sever**
- 40 Tàrraco en època tardoantiga**
- Itinerari**
- 50 Les muralles**
- 51 Cronologia de la muralla romana
- 53 Fases de la muralla
- 56 El port**
- 59 El teatre**
- 61 Evolució històrica de les restes
- 65 El fòrum de la colònia Tàrraco**
- 66 La investigació sobre el fòrum de Tàrraco
- 66 Descripció de les restes
- 69 La història del fòrum de Tàrraco
- 71 La residència**
- 74 El fòrum provincial**
- 75 El recinte de culte

80	La plaça de representació
84	El circ
87	L'espectacle
87	L'edifici
94	L'amfiteatre
101	La Via Augusta, la Torre dels Escipions i l'Arc de Berà
102	La Torre dels Escipions
104	L'Arc de Berà
106	Els monuments funeraris
107	El columbari de Vila-rodona
109	Els sepulcres d'Alcover i Vilallonga del Camp
109	La pedrera del Mèdol
110	El Mèdol
112	L'Aqüeducte de les Ferreres
114	Les vil·les
117	La vil·la dels Munts (Altafulla)
120	La Necròpolis Paleocristiana
123	Les fases anteriors a la Necròpolis Cristiana
123	La basílica de culte
124	Els enterraments
125	Centcelles
125	La investigació moderna
130	Descripció del conjunt
132	La decoració de la cúpula
135	Quadre cronològic de Tàrraco
141	Bibliografia

Introducció

«Els avenços de la recerca arqueològica són, bàsicament, fruit de la tasca d'equips d'investigadors i resten massa temps limitats a reduïts grups de professionals. Les publicacions en les quals es difonen aquestes noves descobertes són de difícil accés per al gran públic. Amb aquesta *Guia* pretenem posar a l'abast de tothom una nova visió de la nostra història més llunyana que reculli els darrers resultats amb un llenguatge clar i entenedor.» Aquests eren, l'any 1987, els objectius de la *Guia arqueològica tarraconense* que, en 26 capítols setmanals, fou publicada pel Diari de Tarragona. Aquell treball era, sens dubte, l'antecedent llunyà d'una obra més sòlida, fruit d'una reflexió més profunda que, amb el títol *Tàrraco. Guia arqueològica*, fou publicada el 1991 per Edicions El Mèdol, gràcies al suport del Port de Tarragona i sota els auspicis del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 1993).

Tàrraco. Guia arqueològica tenia un objectiu clarament divulgatiu, però al mateix temps volia oferir a estudiants i especialistes una panoràmica de conjunt, una síntesi actualitzada. Volia ser –en definitiva– una eina de treball. Podem considerar amb satisfacció que ambdós objectius van ser assolits. Una bona prova, pel que fa als aspectes divulgatius, és el fet que calgui fer-ne una segona edició; d'altra banda, l'intent d'oferir a estudiants i especialistes una visió de síntesi de la Tarragona arqueològica sembla haver estat ben acollit perquè la *Guia*, publicada en sis idiomes, apareix ja citada en la bibliografia de moltes publicacions especialitzades nacionals i estrangeres.

Aquesta segona edició, que manté fonamentalment els criteris de redacció de la de l'any 1991, incorpora, però, les novetats més importants que en aquests darrers vuit anys han contribuït a conèixer millor la Tarragona romana. A aquests nous continguts cal afegir les novetats bi-

bliogràfiques més significatives i una actualització evident de la documentació gràfica, així com de les informacions útils per al visitant. En el capítol dedicat a la bibliografia es presenta exclusivament un compendi de totes aquelles obres relatives a Tàrraco, del qual s'han exclòs d'altres d'abast més ampli que, si bé són necessàries per contextualitzar i entendre la realitat tarraconense, el lector interessat podrà trobar en les respectives bibliografies dels textos seleccionats.

En aquest últims anys han canviat moltes coses, no solament en el camp de l'arqueologia sinó en els mateixos sistemes de comunicació. Al principi de la dècada, Internet era un mitjà informatiu d'accés restringit mentre que a hores d'ara ja forma part de la nostra vida quotidiana. Per aquest motiu, hem volgut incloure en aquesta nova edició un breu apartat dedicat a donar notícia d'aquelles *web* en què hi ha informacions útils i actualitzades relatives a la Tarragona arqueològica.

La nova edició que teniu a les mans ha estat possible gràcies a la col·laboració entre diverses institucions. Agraïm al Museu d'Arqueologia de Catalunya la invitació a incloure aquest treball en la nova col·lecció de guies del MAC. El nostre reconeixement al director del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona per haver posat a la nostra disposició l'arxiu fotogràfic de la institució. Volem també manifestar el nostre agraïment a l'Autoritat Portuària de Tarragona i al Banco Exterior de España (Argentaria), que co-financiaren la primera edició, i a Edicions El Mèdol, que ha tingut cura, ara i el 1991, de l'edició del llibre.

Finalment, els autors volem dedicar aquesta nova guia arqueològica de Tàrraco a la memòria del professor Miquel Garradell (1920-1995), insigne intel·lectual i arqueòleg –i autor del pròleg a la primera edició– que tots recordem amb afecte.

Maig de 1999

Pròleg a la primera edició

La importància de Tàrraco, la Tarragona romana que destaca tant pel seu paper històric –la capitalitat provincial– com per la monumentalitat i la conservació relativa dels vestigis, sembla que hauria d'haver donat lloc a una bibliografia abundant d'estudis que oferissin una panoràmica de conjunt, llibres-guia que possessin fàcilment a l'abast de la mà les informacions essencials. La veritat, però, és que n'hi ha ben pocs. Cal que donem, doncs, la benvinguda a aquest llibre, fill d'uns autors que han treballat en equip a la ciutat de Tarragona durant uns quants anys i poden aportar els coneixements de darrera hora.

Perquè convé que recordem que durant molts anys les interpretacions han estat sovint ben lluny de les que ara són acceptades d'una manera pràcticament unànime. Una ja llarga experiència de professor d'arqueologia romana m'ha permès de comprovar com una gran part dels universitaris encara creuen les velles teories sobre la construcció de la muralla «ciclòpia» per part dels ibers preromans, i fins i tot dels etruscs, tot i que la cronologia romana fa molt de temps que ha estat comprovada. Però aquest no és un fenomen de l'arqueologia de Tarragona: les novetats generalment costen d'imposar-se. Encara s'arrossega l'origen africà dels ibers! Per això mai no celebrem prou els llibres que, dirigits a un públic lector ampli, posen àgilment l'estat actual dels problemes històrics i arqueològics més enllà dels cercles d'especialistes.

En el cas de Tàrraco, per exemple, la interpretació de l'urbanisme no ha estat fàcil. Com s'entén una ciutat travessada, partida pel mig per un circ? És un fet absolutament anòmal, i és lògic que sigui així i que s'eviti aquesta «nosa». No ho hem entès fins que s'ha pogut comprendre la planificació especial de Tàrraco: un nucli doble, a la part alta, la ciutat «oficial», la capital de la província, i a la part baixa, la ciutat «normal». Entremig, el circ. Una solució original, però raonable. I una demostració més de com la ciutat fou planificada ja amb unes característiques especials segons la funció que havia d'acomplir, una originalitat que, quan es tracta de la Tarragona romana, convé posar en lloc destacat.

Tarragona dona per a molt, i no es pot acusar els autors si hi ha algun tema que no és tractat. A mi m'hauria agradat, per exemple, que fos tractada la qüestió de l'extensió urbana. Quantes hectàrees podem atribuir a Tàrraco? No fou una ciutat gran si la comparem amb els mòduls de les províncies africanes o gäl·liques, però sí que ho fou dins de les hispàniques, on són molt escassos els nuclis urbans que voltin les 100 hectàrees. Un problema que deixem als autors per a publicacions futures, perquè l'arqueologia a Tàrraco encara espera més d'ells.

Miquel Tarradell

1. Museu Nacional Arqueològic
2. Museu d'Història
3. Casa-Museu Castellarnau
4. Museu i Necròpolis
Paleocristians

5. Museu Diocesà
6. Passeig Arqueològic
(muralles romanes)
7. Voltes del Circ
8. Amfiteatre Romà

9. Fòrum Romà
10. Recinte provincial
11. Teatre Romà
12. Conjunt paleocristià
del Parc Central

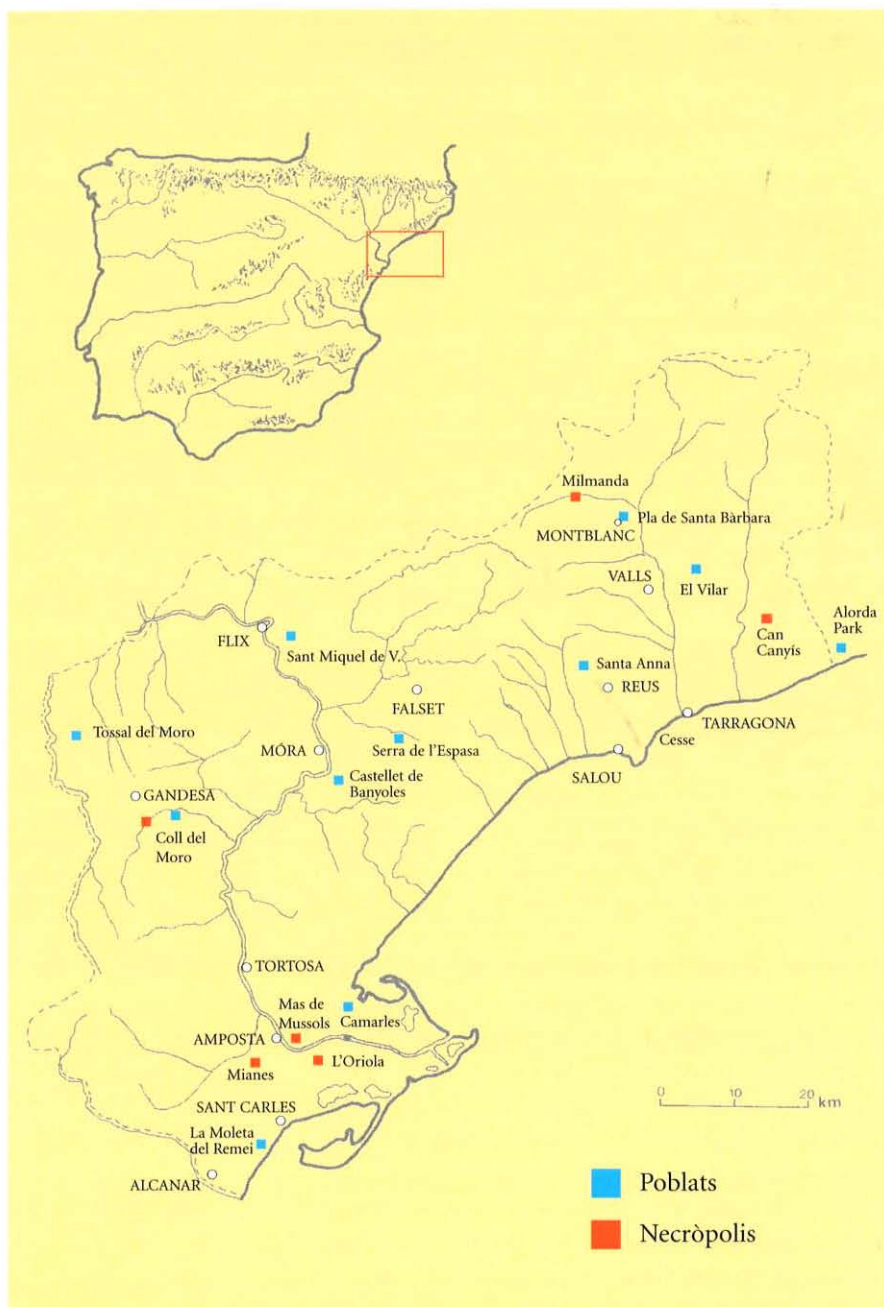

Fotografia cedida per
l'Autoritat Portuària
de Tarragona

Els precedents

Paleolític, neolític, eneolític, edat del bronze..., Amb aquestes definicions, basades en l'estudi de la cultura material de les societats humanes, els prehistoriadors han pogut definir els períodes de la lenta evolució que al llarg de centenars de milers d'anys menà els homes a un últim i curt període «històric», és a dir, aquell en el qual les societats coneixen ja l'escriptura. No es va tractar, però, d'un procés homogeni. El terme *protohistòria* és utilitzat per descriure aquelles fases culturals en què determinades societats àgrafes estan ja en contacte amb d'altres que posseeixen l'escriptura. A les comarques de la Catalunya meridional, aquesta fase protohistòrica comprèn un ampli període que coincideix amb la generalització de l'ús del ferro. En els inicis del primer mil·lenni aC, migracions de pobles continentals van produir a tot Europa la transició entre les cultures del bronze i del ferro. Mentre, a tota la Mediterrània, la facilitat dels contactes marítims permetia l'aventura exploradora d'algunes ciutats. D'aquesta manera, fenicis i grecs cercaren en el mar els recursos que les seves terres no produïen. Mitjançant un llarg procés migratori, les costes d'Àfrica, de Sicília i del sud d'Itàlia es van anar poblant de noves ciutats. Al mateix temps, les poblacions indígenes costaneres, enriquides amb el comerç marítim, sofriren un procés d'aculturació que les portà lentament vers unes societats de tipus urbà, estratificades socialment i dotades d'escriptura.

La cultura ibèrica de les nostres contrades seria el resultat de l'evolució d'un substrat indígena local, adaptat als recursos del territori al llarg de milers d'anys, amb l'aportació conjunta de les migracions indoeuropees i del comerç marítim colonial. Des de les colònies gregues d'*Emporion* (Empúries) i *Massalia* (Marsella), fundades pels volts de l'any 600 aC pels foceus, jonis de l'Àsia Menor, i des de les fenícies d'*Ibusim* (Eivissa) i *Gadir* (Cadis), els comerciants mediterranis afavoriren la introducció de nous conreus com la vinya o l'olivera, de millores tèc-

Situació dels principals jaciments d'èpoques protohistòrica i ibèrica de les comarques meridionals.

Accés al poblat ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre), amb una porta flanquejada per dues torres pentagonals pertanyents, com la muralla perimetral, al sistema defensiu del poblat. Aquestes defenses, datades en el segle III aC, són un clar exponent de l'arquitectura militar ibèrica. Presenten una part inferior amb murs de pedra en sec i un cos superior bastit amb toves. (MNAT)

niques i artístiques com el torn de terrisser, l'urbanisme, l'escultura, l'orfebreria i un nou ordre social transmès per mitjà de la religió i provocat per l'acumulació de riqueses en les elits governants.

Sota d'aquesta doble influència, la proximitat a l'Ebre —que representava la gran via de penetració cap a la Meseta— i la facilitat de les rutes marítimes amb Itàlia, passant per les Illes Balears i l'estret de Bonifacio, afavoriren el contacte comercial i el desenvolupament econòmic.

Les fonts clàssiques, tanmateix, no atorgaren massa atenció als pobladors d'aquestes costes en època preromana. Només a partir de la Segona Guerra Púnica i de la consegüent ocupació romana, els historiadors grecs i llatins començaren a preocupar-se de la Península Ibèrica. Les descripcions anteriors, obra de geògrafs grecs, s'han perdut en la pràctica totalitat i únicament ens han

arribat gràcies a fragments reproduïts o reinterpretats pels literats de l'antiguitat tardana que conservaven aquestes obres en llurs biblioteques. Les llicències poètiques que aquests autors tardans es permetien fan que els seus escrits hagin de ser utilitzats amb gran prudència. Podem posar en dubte, actualment, la imatge que volia transmetre el retòric Florus al segle II dC quan deia que a Tàrraco hom venerava Júpiter-Ammó des de temps antics, car sabem que aquesta iconografia corresponia en realitat a la decoració de la plaça de culte imperial de la província, construïda a l'època flàvia. Quan el poeta Ausoni en el segle IV dC esmenta la *tyrrhenica Tarraco* –la Tàrraco etrusca–, hem de recordar que en aquest segle s'anomenava Tirrè tot el mar que abraçava la meitat septentrional de la Mediterrània i que, per tant, és una cita que no té res a veure amb un suposat origen colonial etrusc de la ciutat. Per últim, ens resulta difícil poder contrastar arqueològicament la bella descripció del litoral tarraconense que realitzà Aviè, també en el segle IV:

(...) Després d'això, les arenes s'acoflen en una gran extensió, en les quals s'alça, temps enrera, la ciutat de Salauris, i també hi estigué, antany, l'antiga Cal·lípolis, aquella Cal·lípolis famosa que, per l'elevada i excelsa alçada de les muralles i pels seus cims, s'enlairava cel amunt, ella que, amb l'àmbit del seu solar immens, cenyia, per ambdós costats, un estany, sempre fecund en peixos. Després, la ciutat de Tàrraco (...) (*Ora maritima*, v. 512-519).

Salauris s'ha mantingut –si més no toponímicament– en l'actual Salou, si bé no és possible a hores d'ara afirmar que algun dels poblats ibèrics localitzats a les seves rodalies arribi a merèixer aquesta identificació. Quant a Cal·lípolis, la «bella ciutat», alguns autors l'han volguda identificar amb la mateixa Tarragona, suposant que més que un topònim és un adjectiu aplicable a Tàrraco, sobretot si tenim en compte la clara referència a la situació elevada i a les muralles. Altres historiadors i arqueòlegs, fent més cas de la menció de l'estany que cenyia Cal·lípolis, han intentat situar-la topogràficament a la Pi-

neda, zona antigament plena d'estanys i d'aiguamolls (dessecada en el segle XIX). En un dels llocs tradicionalment relacionats amb la mítica Cal·lípolis ha estat descoberta una important vil·la romana.

Els inicis de l'edat del ferro i els primers contactes amb els comerciants marítims es documenten a bastament en la zona del Baix Ebre. Les importants necròpolis de Mianes (Santa Bàrbara) i del Mas de Mussols (Tortosa) –pròximes al litoral– mostren, al costat dels aixovars indígenes, els perfums i les artesanies dels fenicis, mentre que la necròpolis del Coll del Moro (Gandesa) testimonia en els seus grans túmuls la transició entre la societat del bronze i la del primer ferro. Aigües amunt de l'Ebre, a Benifallet, investigacions de la darreria dels anys vuitanta han documentat un assentament fortificat en el qual abunden les importacions d'àmfores fenícies; i el mateix horitzó, d'un poblat de bronze final amb importacions fenícies, s'ha pogut documentar l'any 1997 en el castell del Catllar, a vuit quilòmetres al nord de Tarragona.

Amb el temps, aquestes primeres importacions contribuirien amb els vins i la vaixel·la ceràmica grega, sobretot àtica, contemporània –dels segles V i IV aC– al desenvolupament ple de la cultura ibèrica i dels seus *oppida*, o poblats fortificats. La gran torre del poblat del Coll del Moro de Gandesa és un bon exemple d'aquest urbanisme que, en els segles IV i III aC, va donar lloc a una autèntica poliorcètica («art de les defenses») de tipus grec, testimoniada en les magnífiques torres pentagonals que protegien l'esperó d'accés i l'única entrada a l'*oppidum* del Castellet de Banyoles (Tivissa), situat dalt d'una plataforma elevada sobre el riu Ebre, circumstància que permetia un domini perfecte de la via fluvial.

Altres *oppida* estan sent investigats a Alcanar (la Moleta del Remei), Castellvell del Camp (Santa Anna) i altres indrets, amb bones mostres de l'arquitectura i l'urbanisme ibèrics. En altres jaciments han estat trobats fragments de ceràmica grega de figures negres o roges i diversos materials datables amb anterioritat a la primera meitat del segle IV aC, com ara a Milmanda (Vim-

Les dades arqueològiques

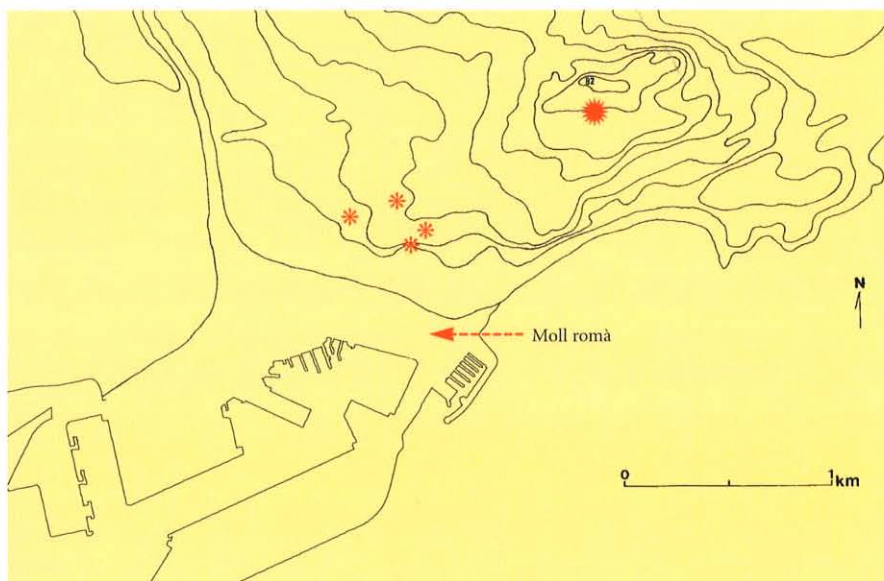

Conjunt ritual de pàteres d'argent procedent del Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre). Trobat de forma casual l'any 1928, constitueix un important testimoni de l'alta qualitat assolida pels orfebres ibèrics en el segle III aC. Dues d'aquestes pàteres presenten un *umbo* central amb sengles caps de llop, un dels quals és envoltat d'escenes mitològiques. Les altres dues tenen l'*umbo* llis, una decorada amb motius geomètrics i peixos i l'altra, amb una desfilada de carros d'influència semita. (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona)

bodí), al Pla de Santa Bàrbara (Montblanc), al Vilar (Valls), als Garràfols (Vallmoll), al Pont del Codony (Perafort), a la Timba del Castellot (Riudoms), a la Punta de la Sella (Salou) i al Tossal de la Ganyada (Vila-seca), a més a més dels fragments recuperats en diferents indrets de la ciutat de Tarragona. Per últim, la recuperació de la ciutadella ibèrica de Calafell mereix una menció especial per tractar-se d'un projecte pioner de musealització d'un jaciment arqueològic, amb la reconstrucció total de les estructures i la recreació divulgativa de les seves activitats antigues.

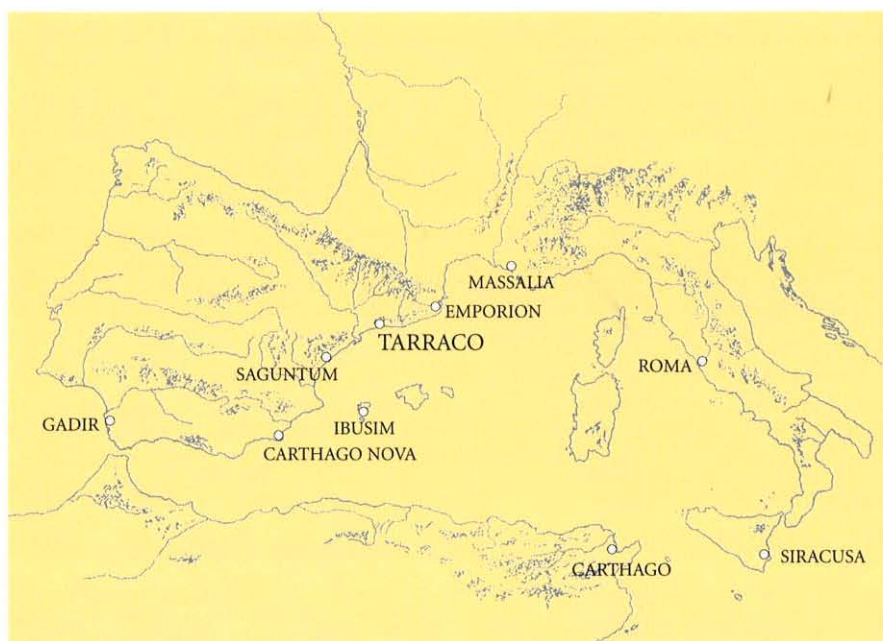
Des de fa bastant de temps és coneguda la troballa de fragments de ceràmica grega en el rebliment intern de la muralla romana, fragments descontextualitzats i de procedència desconeguda. L'any 1978, en unes excavacions portades a terme en el solar núm. 24 del carrer dels Caputxins, a prop del Teatre romà, es van recuperar els primers fragments de ceràmica àtica (del segle IV aC) localitzats *in situ*. Més endavant, en el mateix carrer, dues campanyes d'excavació (1985 i 1986) van poder documentar l'existència de diferents estructures d'hàbitat ibèric i una sèrie de nivells estratigràfics amb una cronologia inicial de finals del segle V aC i un seguit de restes corresponents als segles IV i III aC. L'any 1990 es va localitzar un nou sector amb estructures ibèriques i materials arqueològics datables a partir del segle V aC en una excavació realitzada en el carrer de Pere Martell, fet que confirma l'existència d'un *oppidum* indígena en la part baixa de Tarragona, pròxim a la fondalada portuària, nucli que ben aviat quedaria incorpo-

El nucli ibèric de Tàrraco

Planta topogràfica del turó tarragoní en època antiga. Els asteriscs indiquen la situació de les restes d'època preromana documentades fins al moment. L'estrella assenyalada indica la situació del *cas-trum* romà en la part alta de la muntanya.

rat a la ciutat romana. Malgrat que les troballes són encara massa puntuals com per a plantejar qüestions d'urbanística preromana, els recents estudis arqueològics han permès resoldre definitivament la polèmica sobre la situació de la *Kesse* preromana, tot ubicant-la en la part baixa de l'actual Tarragona. L'any 218 aC la nova situació política a la Mediterrània convertiria aquest petit poblat en una base estratègica i condicionaria el seu desenvolupament posterior com a gran *urbs* romana.

Mapa de la Mediterrània occidental a l'època de la Segona Guerra Púnica. Tàrraco va ser escollida per Roma com la seva base militar per a les campanyes contra els cartaginesos a Hispània.

Kesse/Tàrraco: La ciutat entre els anys 218 i 45 aC

L'hivern de l'any 218 aC, trencades ja les hostilitats entre Roma i Cartago després de la presa de Sagunt, l'exèrcit d'Anníbal –sortint d'Hispania– salvà la vigilància romana de les costes i, un cop passats els Pirineus, la Gàl·lia i els Alps, mitjançant rutes interiors atacà la plana del Po.

En un intent de tallar-li les bases de subministrament, un exèrcit romà aquarterat a Massàlia es dirigí per mar a la península Ibèrica, desembarcà a Empòrion, ciutat aliada de Roma situada en el golf de Roses. Livi i Polibi, els historiadors que relaten aquests fets, esmenten que poc després l'exèrcit romà, sota les ordres de Gneu Corneli Escipió, controlava ja tota la costa fins al riu Ebre i que no va tardar a atacar el campament púnic en què hom emmagatzemava les pertinences i els subministraments de l'exèrcit tramès cap a Itàlia. Aquest campament se situava a les proximitats d'una població (*oppidum*) anomenada *Kissa* o *Cissis*. La batalla acabà, segons Livi, amb la victòria romana:

Sis mil enemics van ser morts, dos mil fets presoners amb la guàrdia del campament, car el campament es va prendre a l'assalt, essent capturat el general i alguns caps; també va ser presa *Cissis*, plaça

Relleu de marbre procedent del santuari de *Praeneste*, amb la representació d'una nau de guerra de mitjan segle I aC. (Museus Vaticans) Fos al llarg de les costes ligurs o bé per la «ruta de les illes», des de Roma o des de *Puteoli*, l'exèrcit romà aquarterat a la Hispania citerior durant el segle II aC rebia els reforços i subministraments pel port de Tàrraco.

Monedes de Kese. Durant la Segona Guerra Púnica, la ciutat va ser convertida per Roma en una seca per a pagar les seves tropes; per això va encunyar dracmes i denaris d'argent. Més endavant, delimitades ja les províncies citerior i ulterior, la ciutat va batre moneda de bronze per a respondre a les demandes com a mercat i centre fiscal de recaptació d'impostos. Per a les seves necessitats financeres a les províncies, Roma respectava inicialment les llengües autòctones i tan sols ordenava que els pesos de les monedes fossin adaptats al patró romà.

Denari de plata. Pes 3,75 g, diàm. 18 mm. Anv.: cap viril imberbe a la dreta; gràfila de punts. Rev.: genet amb palma i dos cavalls a la dreta; sota, la llegenda Kese.

Unitat de bronze. Pes 11,90 g, diàm. 25 mm. Anv.: cap viril imberbe a la dreta; gràfila de punts. Rev.: genet amb palma; sota, la llegenda Kese. (Villaronga 1983)

pròxima al campament. Però el botí obtingut a la ciutat va ser pobre, aixovar bàrbar i roba d'esclaus; el saqueig del campament, per contra, enriquí els soldats amb les despolles no solament dels vençuts sinó també les d'aquells que amb Anníbal havien passat a Itàlia i havien deixat tots els seus efectes de valor en aquesta banda dels Pirineus per a no entorpir la marxa amb bagatges pesants (Livi XXI 60).

En el paràgraf següent de la narració de Livi apareix per primera vegada Tàrraco. Asdrúbal, un altre cabdill púnic, creuà aleshores l'Ebre amb un exèrcit a la percaça dels romans i...

quan va assabentar-se de la derrota de *Cissis* i de la pèrdua del campament, va tòrcer el seu camí vers la mar. No lluny de Tàrraco trobà els soldats de l'esquadra i els aliats navals dispersos pels camps, amb la descurança que sol engendrar la fortuna; envià contra ells la seva cavalleria, en va fer una matança considerable i els llançà en llur fugida fins a les naus; no es va atrevir a quedar-se més temps en aquest lloc, tement ser atacat per Escipió, i es retirà a l'altre costat de l'Ebre. Escipió, portant a tota pressa

el seu exèrcit davant la notícia que havien aparegut nous enemics, castigà alguns prefectes de les naus i, deixant una petita guarnició a Tàrraco, retornà amb l'esquadra a Empúries (Livi XXI 61).

Tot i que les fonts aparenten el contrari, la numismàtica i l'arqueologia proven que aquesta Císsis i Tàrraco van ser la mateixa ciutat. Un petit poblat ibèric costaner (rebutjat ja el mític origen etrusc o grec que els erudits del segle XIX cercaren a partir de cites poètiques d'Ausoni o de Florus) que esdevingué la principal base d'hivernada dels exèrcits romans a Hispània. L'any 217 aC l'exèrcit de reforç, comandat per Publi Corneli Escipió, desembarcava a Tàrraco:

aquesta era la situació a Hispània, quan P. Escipió arribà a la província amb trenta naus llargues i un gran bagatge de provisions... Aquesta flota, formidable pel seu estol de naus de transport, va ser vista des de lluny i entrà en el port de Tàrraco amb gran alegria de romans i aliats (Livi XXII 22).

El 211 aC, morts en combat ambdós germans Escipió, les conquestes fetes més enllà de l'Ebre es van veure en perill i els romans van haver de retrocedir i concentrar-se entorn de la ciutat. A Tàrraco desembarcava de nou un exèrcit de reforç arribat apressadament des de la Campània, on acabava de participar en la presa de Càpua. L'any següent Publi Corneli Escipió el Jove, fill i nebot dels generals ja esmentats, va ser nomenat

a) Inscripció tarraconense dedicada a Pompeu l'any 71 aC, després de la seva victòria sobre els sertorians. Text: *[Cn(aeo) Po]mpei[o Cn(aei) f(ilio)]/[M]agn(o) im[p(eratori) iter(um)]* (RIT 1). A Gneu Pompeu el Magne, fill de Gneu, «emperador» per segona vegada.

Aquesta segona aclamació com a «imperator» (general en cap) es va produir després de la desfeta de Sertori l'any 71 aC. Pompeu va ser procònsol a la província durant les campanyes contra el rebel Sertori (anys 77 a 72 aC).

b) L'any 45, després de la victòria de Cèsar sobre els pompeians a Ilerda (Lleida), el canvi polític aconsellà als tarraconenses d'eliminar l'estàtua de Pompeu de la plaça pública davant la imminent visita de Juli Cèsar. La làpida del pedestal va ser girada i dedicada ara al lloc-tinent de Cèsar, P. Muci Scaevola, com mostra l'epígraf del revers: *P(ublio) Mucio [-f(ilio)] / Scaevol[ae]* (RIT 2). (MNAT)

proconsol, general en cap de les tropes romanes a Hispània. Arribat per mar al davant de dues noves legions, desembarcà a Empúries i, des d'allí, es dirigí ràpidament vers Tàrraco, lloc en què reorganitzà les seves forces i reuní en assemblea els aliats preparant una campanya contra *Carthago Nova*, la capital púnica d'Hispània, ciutat que seria conquerida l'any 209 aC.

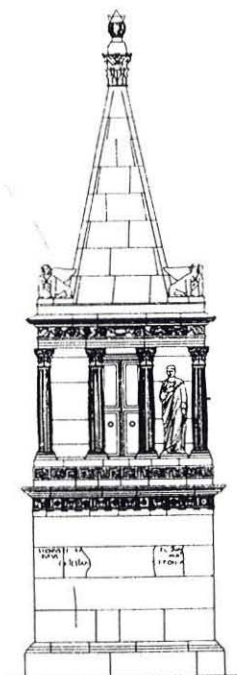
Tres anys més tard, el 206 aC, després de la rendició de *Gadir* i la retirada de les últimes tropes cartagineses, els romans donarien per acabades les campanyes i Escipió retornaria per última vegada a Tàrraco, on embarcà cap a Roma:

Ell mateix, amb una esquadra nombrosa i magníficament equipada, retornà a Roma, amb gran quantitat de captius, diners, armes i despulles. La ciutat el va rebre esplèndidament (Apià, *Iber.* 38).

Quan Plini descrigué Tàrraco, tres segles després (pels voltants de l'any 70 de l'Era), la definí com *Scipionum opus sicut Carthago poenorum*, «fundació dels Escipions, de la mateixa manera que Cartago (Nova) ho va ser dels púnics». Certament, ben poc podia assemblar-se aquell petit i pobre *oppidum* ibèric amb la ciutat nascuda després de dotze anys de guerra a l'emparedada de la gran base militar: lloc d'assemblees amb els aliats, magatzem de subministrament de l'exèrcit i del tresor per al pagament de les tropes; port i base naval; punt de venda del botí i dels presoners agafats en combat, venuts en l'acte als traficants, *negotiatores* i *mangones*, a canvi de diners en metàl·lic; presidi dels ostatges que asseguraven la fidelitat dels aliats ibers; quarter d'hivern dels soldats i –per tant– centre comercial en què gastar les pagues en menjar, vi i dones. En resum, una vida comercial i política, plenament urbana, basada en la presència militar.

Aquest caràcter de la ciutat es mantingué una vegada acabada la guerra. El 197 aC, els romans van convertir els territoris conquerits a Hispània en dues noves províncies (*Hispania citerior* i *Hispania ulterior*), sotmeses al pagament d'impostos anuals i posades sota el manament de governadors. Durant cent anys, la dominació

romana de la Península Ibèrica es limitaria a la tramesa contínua de nous exèrcits amb els quals sufocar les sublevacions motivades pel pagament dels impostos i consolidar o ampliar les fronteres lluitant contra celtibers i lusitans. Tàrraco va ser gairebé oblidada per les fonts, però algunes mencions aïllades ens fan saber que mantingué el seu caràcter de base militar i de centre d'hivernada. L'any 195 aC s'hi va detenir el cònsol Cató durant les operacions militars contra la primera gran rebel·lió ibèrica (197-195 aC), motivada per la imposició del tribut regular provincial, ban inexistent en els «usos i costums» locals, els quals només concebien un pagament d'aquesta mena després de la derrota en combat. El 180 aC, ampliades les campanyes militars a la

Escultures funeràries (femenina i masculina) de ciutadans d'època republicana, procedents de la Necròpolis Paleocristiana (MNAT-P 2772 i 331). Tot i que van ser trobades reaprofitades en construccions posteriors, aquestes estàtues testimonien l'existència a Tàrraco de tombes monumentals com les que coneixem a Itàlia en les mateixes dates. (MNAT)

El dibuix mostra l'aspecte d'un d'aquests monuments en la necròpolis de Sarsina (Emilia Romagna). (*Emilia/Venezie*, Guid. Arch. Laterza 1981)

Celtibèria mitjançant la vall de l'Ebre, sabem que el general Tiberi Semproni Grac tornà a Tàrraco amb el seu exèrcit per reunir-se amb el seu successor i, alhora, «llienciar els veterans, distribuir els reclutes i reorganitzar tot l'exèrcit» (Livi XL 39).

La situació costanera de la ciutat i el seu caràcter de primer port al nord de l'Ebre, juntament amb la relativa proximitat de les Illes Balears, convertien Tàrraco en una base portuària ben emplaçada respecte a les rutes marítimes amb Itàlia i un excel·lent cap de pont per a les comunicacions terrestres amb la Meseta central peninsular.

Durant tot aquest temps no sabem amb certesa quin era l'estatut de la ciutat. En l'àmbit de les seves províncies, Roma establia una sèrie de diferències amb els pobles i les ciutats segons llur comportament anterior: ciutats lliures, amigues i independents per raó dels serveis prestats a Roma i exemptes del pagament d'impostos; ciutats federades, autònomes però lligades per tractats concrets que explicitarien les clàusules de la relació (socors obligat en temps de guerra, etc.) i, per últim, ciutats estipendiàries obligades al pagament de l'*stipendium*, o tribut regular, privades de drets, sotmeses a la voluntat del governador provincial i a la rapinya dels cobradors d'impostos, comerciants i canviadors romans i itàlics.

Una cita de Ciceró (*Pro Balbo*, 28) explica que –l'any 108 aC– l'excònsol C. Porci Cató, desterrat de Roma, cercà refugi a Tàrraco. Com que el desterrament implicava la sortida de l'Estat romà, aquesta cita provaria que Tàrraco era una ciutat lliure o federada. No ens ha d'estranyar aquest estatut privilegiat. *Utica*, la ciutat africana que es lliurà a Roma l'any 149 aC, poc abans que aquesta decidís destruir definitivament Cartago durant la Tercera Guerra Púnica, va ser nomenada –en pagament a la seva rendició– ciutat lliure, però a la vegada esdevingué capital de la nova província d'Àfrica, seu del governador i de la guarnició romana.

L'autonomia de la ciutat no impedia el sotmetiment al nou ordre provincial. Durant la Segona Guerra Púnica, la ciutat –igual que Empòrion– va ser convertida en se-

ca per al pagament de les tropes. Una primera emissió, de tipologia emporitana, porta la llegenda *Tarakonsalir* amb lletres ibèriques, però poc després va ser substituïda per noves emissions de denaris i quinaris d'argent i asos i divisors de bronze amb la llegenda ibèrica *Kesse* i una tipologia pròpia, amb un cap masculí a l'anvers i un genet o dos, amb palmes, en el revers. Aquesta política d'utilitzar seques autòctones respectant llurs propis símbols però adaptant els pesos als patrons romans va ser utilitzada per Roma en tota la Mediterrània. La seca de *Kesse* es mantindria en funcionament fins al segle I aC.

La ciutat aviat seria envaïda pels comerciants itàlics. L'epigrafià republicana testimonia la presència de lliberts i esclaus implicats en agrupacions comercials. Una inscripció esmenta els *magistri* o responsables d'una organització comercial itàlica. Al mateix temps, les estàtues funeràries republicanes reaprofitades en la Necròpolis Paleocristiana mostren la riquesa d'aquests comerciants, capaços de pagar-se sepulcres monumentals de tradició itàlica.

El territori de la ciutat no va ser aliè a aquesta evolució. Llicenciats de l'exèrcit i emigrants itàlics buscaren noves terres per a establir-se a l'emparedada de la ciutat. Les prospeccions intensives realitzades a principis dels anys noranta demostren la ràpida i àmplia implantació de les *villae*, unitats de producció agrícola esclavista, les quals introduïrien els nous conreus intensius de vinya, oliveres i horta en l'hinterland de Tàrraco. *Kesse*, a poc a poc, es «romanitzà» totalment; els seus habitants oblidaren el seu idioma i àdhuc el seu antic nom.

L'any 73, segons Estrabó (III, 4,10) hi hagué en les seves proximitats una de les últimes batalles entre l'exèrcit senatorial i les tropes del rebel Sertori. Cèsar (BC I 60) recorda que (el 49 aC) enfrontat a *Ilerda* (Lleida) amb els partidaris de Pompeu, la ciutat de Tàrraco –a més d'altres ciutats i pobles– el va socórrer amb queviures. Acabades les campanyes militars a les dues províncies hispanes, Cèsar va convocar sengles assemblees provincials a *Corduba* (Còrdova) i a Tàrraco, on sabem que

va recompensar de forma privada i pública els ciutadans, comunitats i ciutats que li havien estat fidels durant les lluites (Cèsar, *BC* II 20). Tradicionalment s'ha considerat que la recompensa a la ciutat de Tàrraco hauria estat la concessió del nou estatut de colònia romana, consolidant-la així com a capital de la província de la Hispània citerior.

Tàrraco Imperial: La capital d'August

Després de la derrota d'Antoni a la batalla d'Àccium (31 aC), sense més enemics que li disputessin el poder, Octavi va veure arribada l'hora d'instaurar un nou ordre universal que posés fi a cinquanta anys de guerres civils. El 27 aC rebia el títol d'August i una sessió del Senat

Mapa d'Hispània després de les reformes d'August, amb les tres noves províncies, Tarraconense o citerior, Bètica i Lusitània, amb les respectives capitals a Tàrraco, Corduba (Còrdova) i Augusta Emerita (Mèrida).

Monedes de Tàrraco en època de Tiberi, amb representació de monuments de culte imperial. a) Sesterci de Tiberi (15 dC). Anv.: cap radiat d'August i llegenda *Divus Augustus Pater*. Rev.: ara amb una palmera; en dues línies, *C(olonia) V(rbs) T(riumphalis) T(arraco)*. b) Dupondi de Tiberi (15 dC). Anv.: estàtua d'August sobre tron i llegenda *Augusto Deo*. Rev.: temple octàstil sobre podi; damunt *CVTT*; al voltant, *Aeternitatis Augustae*. (MNAT)

acordava una nova organització provincial. Les províncies pacificades serien administrades pel Senat i aquelles en les quals encara hi hagués disturbis dependrien directament d'August. Seguint aquesta norma, les províncies hispàniques passaren a ser tres: la Bètica, senatorial, i la Tarraconense i la Lusitània, imperials. Grans censos realitzats els anys 28 aC i el 8 aC prepararen el nou ordre fiscal de l'Imperi.

Al mateix temps, August –que després d'Àccium havia donat ordre de tancar les portes del temple de Janus significat la fi de les guerres– havia d'eliminar encara els últims redutes de resistència al poder romà. La cornisa cantàbrica va ser el primer objectiu i s'hi dirigí l'any 27 aC. Tanmateix, amb la salut debilitada, August no va poder seguir en primera línia les operacions militars i fixà la residència a Tàrraco. Des de la ciutat, ben comunicada, va poder dirigir durant dos anys sense problemes la seva planificada transformació del món.

En els anys precedents a l'estada d'August, Tàrraco varià el seu estatut i esdevingué colònia romana, administrada i governada a semblança de Roma. La ciutat va

Colònia, cap de
conventus i capital
provincial

batre moneda entre els anys 2 aC i el 4 dC amb la imatge d'August i els seus fills d'adopció Gai i Luci acompanyades de les sigles CVT o CVTTARR: *Colonia (Iulia) Urbs Triumphalis Tarraco*.

Al mateix temps, en el nou mapa polític provincial, la ciutat va ser nomenada capital d'un *conventus* o districte judicial:

De Tàrraco depenen 42 pobles, dels quals els més famosos són: de ciutadans romans, els dertosans i els bisgargitans; de llatins, els ausetans, els ceretans (...), els edetans, els gerundenses, els iessonienses i els tears (...); d'estipendiàries, els aquìcaldenses, els aesonenses i els baeculonenses (Plini, *NH* III 4, 23).

Per si això fos poca cosa, l'excel·lent situació geogràfica de la ciutat, descrita per Estrabó (III 4, 7), va fer que esdevingués la nova capital de la província de la Hispà-

Pedestal d'estàtua. Inscripció: *Genio col(oniae) I(uliae) V(rbis) T(riumphalis) Tarrac(onis) / L(ucius) Minicius Apronianus / IIvir q(uin)q(uen)nalis testamento / ex arg(enti) libris XV (unciis duabus) / poni iussit* (RIT 23). Al Geni de la colònia *Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, Luci Minici Apronià, duumvir quinquennal, manà en el seu testament erigir una estàtua d'argent de quinze lliures i dues unces de pes (quasi 5 kg).

El poc pes de metall emprat suggereix que es tracta d'un revestiment més que d'una estatueta, atesa la mesura del pedestal. El Geni de la colònia era la divinitat protectora de la ciutat i el seu símbol. Luci Minici Apronià havia estat, com a magistrat de la ciutat, el responsable d'un dels censos realitzats cada cinc anys. (MNAT)

nia citerior o Tarraconense. Estrabó mateix (III 4, 20) esmenta que el governador provincial, nomenat per l'emperador, acostumava a residir a l'hivern a Tàrraco i Carthago Nova, on administrava justícia. En el segle I, Mel·la (III 90) descriu la ciutat com «la més opulenta de les situades en aquesta costa».

L'organització política de la ciutat també varià. Les diferències entre ciutadans romans i provincials desaparegueren i tota la població gaudí de la ciutadania romana. Les distincions, tanmateix, es mantenien rigidament entre els esclaus (*servi*), privats de qualsevol dret i els homes lliures (*ingenui*). Aquests, pel seu costat, passaren a dividir-se segons la fortuna en dues grans classes: la classe popular (*plebs*) i la classe mitjana i mitjana-alta (*equites*). Només l'emperador podia permetre el pas a aquesta segona classe, la qual proporcionava els quadres dirigits de l'administració i de l'exèrcit. La classe senatorial, per últim, ocupava la cúspide de la jerarquia social. Obligats a residir a Roma, només els ciutadans més rics de les províncies pogueren –amb el temps i a costa d'enormes inversions– passar a formar part d'aquesta reduïda elit social.

Com a colònia, Tàrraco era una ciutat autònoma, governada pel text d'una llei (*lex coloniae*) dictada en el moment de la seva fundació. Cada cinc anys, sota el control d'uns magistrats especials (els duumvirs quinquennals), hom feia el cens de tota la població i eren renovats els integrants de l'*ordo decurionum*, un consell de cent membres, compost pels ciutadans més rics, que regia la vida política de la ciutat mitjançant decrets d'obligat compliment. Cada any es realitzaven eleccions (*comitia*) per escollir dos duumvirs o magistrats suprems (ahora alcaldes i jutges) al mateix temps que dos edils (encarregats dels mercats, dels carrers, del sòl públic i dels temples). Tots aquests magistrats comptaven amb l'auxili d'un variat cos de funcionaris públics: secretaris, copistes, missatgers, heralds, guàrdies, harúspexs, flautistes i esclaus. Un qüestor, a més a més, era el responsable de les finances de la colònia. Si era necessa-

Vida política

Pedestal d'estàtua. Inscripció: *M(arco) Fabio M(arci) f(ilio) / Gal(eria tribu) Paulino / equo publico / donato ab / imp(eratore) C(aesare) Traiano / Hadriano Aug(usto) / L(ucius) Minicius Pudens / discipulo et ami-/co optimo*. A Marc Fabi Paulí, fill de Marc, de la tribu Galèria, va rebre el cavall públic (va ser admès a l'orde eqüestre) de l'emperador Adrià. Luci Minici Pudens (dedica aquesta estàtua) al seu deixeble i amic òtim. (MNAT)

La brillant carrera social és aquí recordada pel seu preceptor tarraconense.

ri, l'*ordo* podia nomenar patrons de la ciutat (*patroni*), importants personatges que intercedien per ella en casos especials.

Únicament els diners permetien la vida política. Hom pagava per ser decurió, per ser edil, etc. El fast que envoltava aquests càrrecs, el dret a roba especial, a places reservades en els espectacles, a la direcció de cerimònies i a la possibilitat d'accedir a càrrecs superiors una vegada culminada la carrera urbana, incitava els rics a participar en la vida política. Els altres tan sols podien fer-ho mitjançant les votacions, l'assistència a les cerimònies o el gaudiment de les celebracions i dels espectacles gratuïts.

Mentre August residia a Tàrraco, una ambaixada de Mitilene arribà a la ciutat anunciant que l'emperador havia estat nomenat déu vivent (costum egipci molt estès en el món hel·lenístic després de la mort d'Alexandre el Gran) i que li havia estat instaurat culte. August, fill adoptiu del recentment divinitzat Cèsar, adoptà davant d'això una intel·ligent i ambígua política. Oficialment rebutjà sempre aquest culte i tan sols admetia la unió del seu *numen* o *genius* (personificacions divines de les virtuts humanes venerades pels romans) amb la deessa Roma, com a aglutinant dels pobles sotmesos. Davant dels romans, tanmateix, ell es presentava com un ciutadà més. Amb el temps, però, aquests matisos desaparegueren. A la seva mort, l'any 14 dC, August va ser oficialment deïficat i els seus successors –llevat de Tiberi– no van tenir cap objecció a ser nomenats déus. La religió esdevenia així el principal suport de la política: es rendia

El culte imperial

Cap de Neró Juli Cèsar, fill de Germànic i germà de Calígula, trobat juntament amb un cap de l'emperador Tiberi en les excavacions realitzades l'any 1996 al carrer del Gasòmetre. Les estàtues dels emperadors i del seu entorn familiar eren presents en el Fòrum i en els principals edificis públics, i per tant dominaven escenogràficament l'espai comú. (MNAT)

culte al propi Estat (*dea Roma*) i al seu governant.

Una anècdota transmesa pel retòric Quintilià prova que els tarraconenses erigiren un altar en honor d'August:

Els tarraconenses anunciaren a August que una palmera havia nascut sobre l'altar a ell dedicat. "Sembla", va respondre, "que no es feia servir massa" (*Ins. Orat. VI 3*).

Més enllà de la ironia, aquesta anècdota, com ja ressaltà R. Étienne, amaga un missatge dinàstic ben precís. La palmera és el símbol de la victòria cesariana a Munda i també l'arbre d'Apol·lo, el déu protector d'August. La representació del «miracle» en emissions monetàries de Tàrraco en època de Tiberi demostra que el fet va tenir una repercussió important.

Segons Tàcit (*Ann. I 78*), després de la mort d'August, una nova ambaixada hispànica sol·licità permís a Tiberi, l'any 15, per aixecar un temple a August. Altre cop les monedes de la ciutat es van fer ressò d'aquest culte amb la representació d'una imatge simbòlica del temple i de l'estàtua de culte del déu August. Aquest temple, encara no documentat arqueològicament, degué situar-se en la part baixa de la ciutat, formant part del nou Fòrum de la colònia, lloc del qual procedeixen –juntament amb el veí Teatre– tota l'epigrafia i l'estatuària relacionades amb el culte imperial de la ciutat.

A partir d'aquell moment, la cursa dels magistrats urbans culminaria amb el flaminat de Roma i August, càrrec sacerdotal suprem lligat a aquest culte a l'Estat i al seu governant, al qual ens referíem més amunt. Al mateix temps, els lliberts –esclaus lliberats que tot i poder assolir grans fortunes tenien vedada la vida política pel seu origen servil– trobaren en la institució religiosa dels sevirs augustals un mitjà per poder demostrar alhora la seva pietat i riquesa. Les variades cerimònies que assenyalaven l'any romà eren en realitat un tribut a l'osentenció dels més rics.

Tàrraco Imperial: dels Flavis als Severa

Enriquida, estable, amb xarxes comercials i un desenvolupament monumental unit a un important paper polític, Tàrraco va viure pròsperament les dècades de la dinastia Julioclàudia. L'any 69, tanmateix, tot canvià. La rebel·lió dels governadors provincials propicià la caiguda i mort de Neró, que donà pas a un any de guerra civil i a tres emperadors successius. Finalment, Vespasià, un militar professional d'origen itàlic, general de les legions d'Orient, entrà a Roma i hi rebé el comandament de l'Imperi.

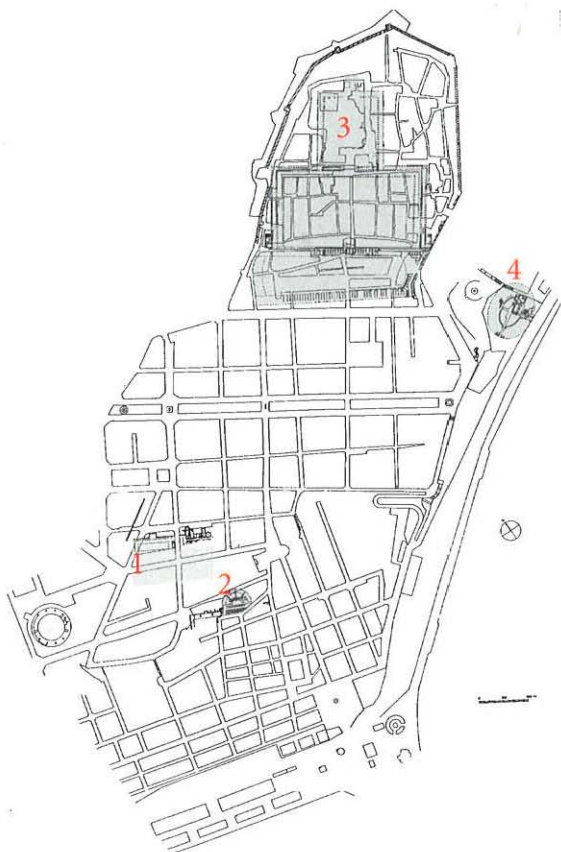
Vespasià instauraria un nou ordre econòmic i social a l'Imperi, arruïnat per la gestió de Neró i la guerra civil. Des del seu càrrec de censor, reorganitzaria l'ordre social i, en conseqüència, l'aparell fiscal de l'Estat. Segons Plini (*NH* III 4, 30), una de les mesures de Vespasià va ser l'atorgament del dret llatí a tot Hispània. Rere la mesura de gràcia s'amaga una lectura més pragmàtica: amb el dret llatí els territoris hispànics, antigament dividits entre zones urbanitzades i altres regides per tribus d'organització gentilícia, passaren a estar organitzats entorn de centres urbans, és a dir, de colònies i municipis. Controlada des dels nous centres, s'estenia una atapeïda xarxa fiscal que gravava des de la propietat o el dret de les terres fins a la fortuna personal, el dret d'herència (*XX hereditatium*), la manumissió d'esclaus (*XX libertatis*), les fortunes sense hereus (*vacantia*), les celebracions militars (*aurum coronarium*), els *portoria* comercials o impostos de pas i gravàmens sobre les vendes de productes (*centesima rerum venalium*) o d'esclaus (*quinta et vicesima venalium mancipiorum*).

La reorganització social d'aquests nous municipis implicà de fet un coneixement més exacte de la realitat econòmica i, per tant, facilità en gran mesura la presió fiscal. Al mateix temps, les noves elits urbanes volgueren demostrar el seu nou poder polític amb progra-

mes de construccions i monuments honorífics a càrrec de la seva riquesa personal. Paral·lelament, les regions menys romanitzades –com la cornisa cantàbrica– proporcionaven nous contingents militars, mentre que les explotacions de l'Estat –com els districtes miners– eren reorganitzades i provistes de noves ordenacions.

La cohesió política de tot aquest panorama es produí de nou mitjançant el factor religiós. Decidit a fundar una nova dinastia, Vespasià ressuscità la passió religiosa imperial instaurada per August i en crisi després del funest comandament de Neró. El governador provincial i el seu ajudant dirigien el poder judicial i la recollida dels impostos mentre la nova legió VII Gèmina, aquarterada al

Planta de Tarragona amb la situació dels principals edificis públics d'època romana.
1. Fòrum de la colònia; 2. Teatre; 3. Fòrum de la província i Circ; 4. Amfiteatre.

nord de la Meseta peninsular (a l'actual Lleó), garantia l'ordre militar. La província de la Hispània citerior passà a disposar d'una gran assemblea de notables procedents de les colònies i els municipis de la província (*concilium provinciae Hispaniae citerioris*).

Els membres d'aquesta assemblea, agrupats a partir dels set *conventus* o districtes judicials, es reunien una vegada a l'any a Tàrraco amb la teòrica finalitat d'eleger un flamen que dirigís les cerimònies de culte imperial. Aquest consell s'estabilitzà al llarg de les dinasties flàvia i antonina. En el segle II, notablement ampliat el panteó de déus imperials, el títol de sacerdot va ser el de *flamen Romae, Divorum et Augustorum provinciae Hispaniae citerioris*. Flamen de la deessa Roma i de tots els emperadors i llurs famílies, haguessin estat deïficats o no, inclòs l'emperador vivent. Aparentment, flamen i consell es limitaven a dedicar estàtues i a participar en

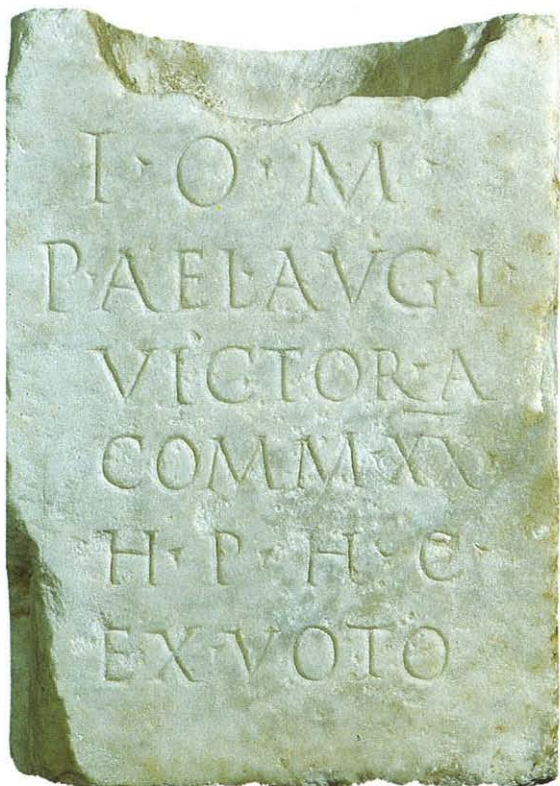
Restituïció idealitzada de Tàrraco en el segle II dC. Coneixem de forma aproximada els grans conjunts públics, però les dades referents a la trama de la ciutat amb la residència i el comerç són massa puntuals per a poder restablir-ne l'aspecte amb fidelitat. L'urbanisme ortogonal era habitual a les ciutats romanes, però desconexim la influència de l'hàbitat republicà i la transformació posterior. (Tarrats/Latre)

les cerimònies corresponents, però en realitat diverses ambaixades davant l'emperador demostren que es tractava d'un mecanisme de representació de l'elit urbana provincial enfront de l'administració de l'Estat. L'epigrafià mostra, a més a més, que l'enorme recinte arquitectònic destinat a l'ús de la província era independent de Tàrraco: només l'assemblea de notables hi tenia autoritat.

Mentre, Tàrraco continuava creixent i renovant-se. A principi del segle II, el poeta P. Anneu Florus, que va viure uns anys a la ciutat tot impartint classes de retòrica, ens deixà la següent descripció de la seva vida urbana, responent a un col·lega que li havia preguntat per què no preferia residir a Roma, lloc on els seus dons serien admirats:

Petit pedestal procedent del Fòrum (excavacions de Serra Vilaró). Inscripció: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Ael(ius) Aug(usti) l(ibertus) / Victor a / comm(entariis) XX (vicesima) / h(ereditatium) p(rovinciae) H(ispaniae) c(iterioris) / ex voto* (RIT 31). A Júpiter, l'òptim, el màxim. Publi Aeli Víctor, llibert de l'August, arxiver de l'impost de la vigèsima sobre les herències a la província de la Hispània citerior, (ho dedica) d'acord amb el seu vot.

Des d'època flàvia, tota l'activitat administrativa i fiscal de la província estava centralitzada a Tàrraco. Igual que a Roma, els encarregats dels arxius solien ser esclaus o lliberts imperials. (MNAT)

Cap de Minerva i *Heracisclos* (Hèrcules infant), procedents del Forn del Cigne (MNAT 12259 i 12258), igual que la làpida annexa, que esmenta la donació d'un rellotge de sol (*horologium*) al *collegium fabrum*, seu col·legial dels artesans de la construcció (RIT 435). La importància d'aquesta seu col·legial queda testimoniada per la riquesa de la seva decoració estatuària, estudiada per Eva M. Koppel: busts d'emperadors, estàtues de divinitats, etc. (MNAT)

Si em vols creure a mi, que he vist tantes terres, de totes les ciutats que hom pot escollir per al descans és aquesta la més agradable. Aquí, doncs, hoste meu i amic, tens una gent bona, frugal, que no t'acull de seguida, però que és reflexivament hospitalària. El clima barreja i confon, de manera única, totes les estacions i l'any sencer sembla una constant primavera. La terra, fèrtil als camps i turons –perquè es procura competir en vinya amb Itàlia i en preparar les feixes–, no es plany d'una tardor resagada. I si tot això no és suficient, resulta que la ciutat mateixa va ser fundada sota noblíssims auspicis; perquè, a més a més dels estendards de Cèsar, que ella conserva, i els triomfs als quals deu el seu nom, hi ha també la seva noblesa estrangera, car si poses la mirada en els seus temples antics, veuràs que aquí és venerat aquell famós i banyut lla-dre que, tot emportant-se la donzella de Tir, després d'haver-se divertit per tots els mars, va deixar-la aquí i, oblidant que la duïa, s'enamorà a l'instant de les nostres costes (*Vergilius orator an poeta*, II, 6-9).

L'estada d'Adrià a la ciutat, o el càrrec que Septimi Sever hi va exercir com a ajudant del governador abans de ser proclamat emperador, probablement van significar successives restauracions dels principals monuments de la ciutat, encapçalats pel temple d'August. Mentrestant, l'elit urbana va anar perpetuant la seva memòria mitjançant noves construccions, pedestals i estàtues que lentament van abarrotar l'espai comú.

Aquesta reduïda elit social és l'única que apareix esmentada amb profusió a les inscripcions honorífiques i els monuments funeraris. La major part de la població, treballadors, pagesos, petits comerciants, artesans, etc., ens és pràcticament desconeguda. Comptem, tanmateix, amb algunes dades esparses. La intensa activitat constructiva desenvolupada a la ciutat, que en època flàvia arribà a nivells gegantins, va facilitar el desenvolupament d'una sòlida organització col·legial dels treballadors de la construcció. Unes obres portades a terme

en el Forn del Cigne, a la Rambla Nova, van permetre descobrir la seu d'aquesta corporació, ricament guarnida amb escultures de marbre que actualment estan exposades en el Museu Arqueològic.

Una inscripció commemorativa de la restauració d'una exedra i el frontó del temple de Minerva, en el segle II, esmenta els guixaires i pintors que realitzaren l'obra, mentre que diferents epígrafs funeraris parlen d'artesans (bronzer, plomaire, joier, daurador), de professionals liberals (metge, gramàtic, mestre, poeta), de comerciants de pas i d'esportistes (auriga).

El govern de la província no experimentà canvis al llarg dels segles I i II. Coneixem per l'epigrafia els integrants militars i civils dels diversos departaments agrupats entorn del *tabularium* i de l'arxa provincials (arxiu del cens i tresor fiscal). Algunes inscripcions esmenten l'existència d'una guarnició de dues cohorts i un destacament de reclutes (*cohors tironum*).

Després dels disturbis de finals del segle II, la situació canvià en època de Septimi Sever. El governador de la província i altres notables estaven implicats en la rebel·lió que Albí encapçalà a la Gàl·lia i la victòria de Sever va ser seguida d'una formidable repressió. Nombrosos prohoms van ser executats i llurs béns expropiats pel patrimoni imperial.

Les inscripcions dedicades pel *concilium provinciae* desaparegueren en aquell moment, fet que prova el cop sofert per l'elit provincial. Per contra, augmentaren els epígrafs dedicats als governadors per part del personal militar al seu servei. Dedicaren les inscripcions *cornicularii*, *commentarienses*, *stratores*, *speculatores*, *beneficarii* i *frumentarii*, caps de negociat, arxivers, ajudants, guàrdies, missatgers, etc. Tota una jerarquia de funcionaris soldats que testimonia la militarització de l'administració endegada per Septimi Sever i que no deixaria d'incrementar-se durant els decennis següents.

Durant aquesta època l'*ordo decurionum* continuà regint els destins de la ciutat, però ja sense el poder econòmic de moments anteriors i cercant el suport de nous *patroni*, grans fortunes i alts funcionaris membres de la

nova elit política. Les estàtues dels emperadors de la dinastia severiana –Caracal·la, Sever, Filip l'Àrab– se succeïen en el Fòrum, mentre que Heliogàbal es féu càrrec de la restauració de l'Amfiteatre, però eren tan sols els darrers testimonis d'una època.

L'any 260, per primera vegada després de gairebé cinc-cents anys, la ciutat va ser atacada. Els historiadors del segle IV, com ara Aureli Víctor, recordaran l'esdeveniment:

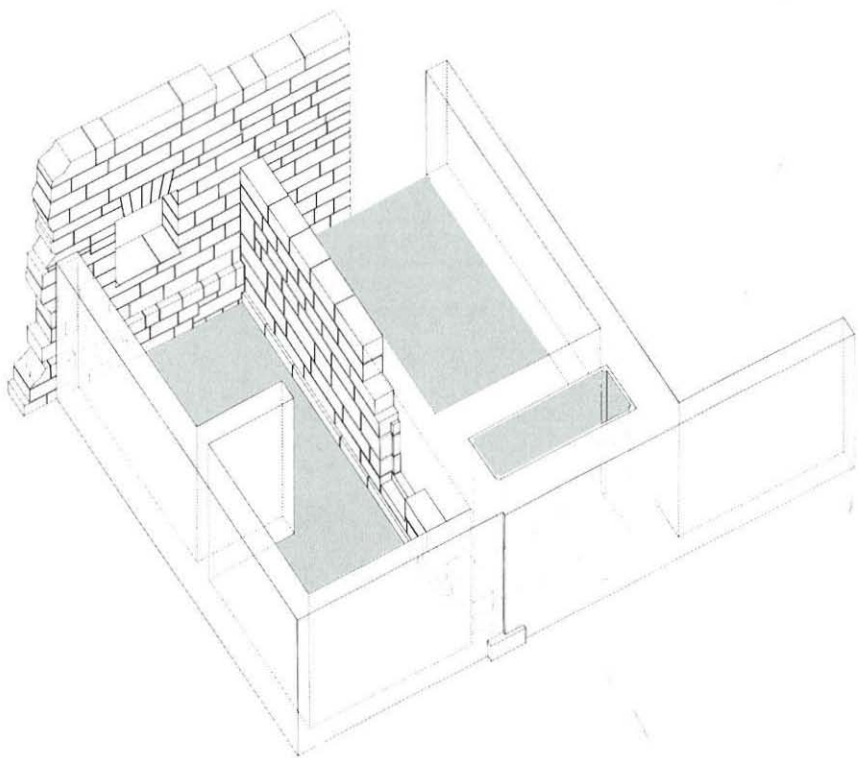
Tribus de francs, després de saquejar la Gàl·lia, posseïren Hispània, essent devastada i quasi saquejada la ciutat de Tàrraco i, havent aconseguit ocasionalment vaixells, una part d'ells va arribar fins a l'Àfrica (*De Caes.* XXXIII 3).

Les destrosses van ser refetes i la vida seguí endavant, però la ciutat no era la mateixa. Tot i que Tàrraco tornà a assolir un alt poder econòmic, nous personatges i diferents cultes documenten una nova realitat social que poc tenia a veure amb les restes monumentals del passat.

Tàrraco en època tardoantiga

Per «antiguitat tardana» entenem un ampli període cronològic que abraça des de mitjan segle III dC fins al començament del segle VIII. Durant aquests segles es produeix la transformació de la societat romana, eminentment esclavista, en una societat feudal, en un procés molt complex i lent que difícilment pot explicar-se des de la divisió tradicional històrica que separava el baix imperi (segles III-V) de l'establiment dels diferents regnes germànics (segles V-VIII). De fet, l'arqueologia ha contribuït de forma extraordinària a la constatació d'aquesta lenta transformació, més enllà dels suposats canvis ocasionats per invasions o ruptures violentes de la societat romana.

Tàrraco, com a capital d'una de les principals províncies de l'Imperi romà, no és aliena a aquests canvis econò-

Axonometria de les restes conservades a la nova seu del Col·legi d'Arquitectes, al carrer de Sant Llorenç, pertanyents a un important edifici de la ciutat tardoromana, possiblement el palau episcopal. La construcció (475-525 dC) comportà el desmuntatge del mur de tancament oriental del recinte de culte imperial edificat en el segle I dC.

mics, socials i polítics. Amb Dioclecià (284-305) es produeix una altra reorganització territorial i es crea una nova divisió administrativa entre Roma i les províncies: la diòcesi. Així, la diòcesi d'Hispania es divideix en sis províncies: la *Baetica*, la *Lusitania*, la *Carthaginiensis*, la *Gallaecia*, la *Tarraconensis* i la *Mauritania*. Tàrraco continua sent la capital de la *Tarraconensis* però aquesta antiga província va veure reduïdes considerablement les seves dimensions respecte al període anterior. L'any 395, després de la mort de Teodosi, es produeix la divisió de l'Imperi romà: Honori es va fer càrrec de les províncies occidentals, mentre que el seu germà Arcadi ho feia de les

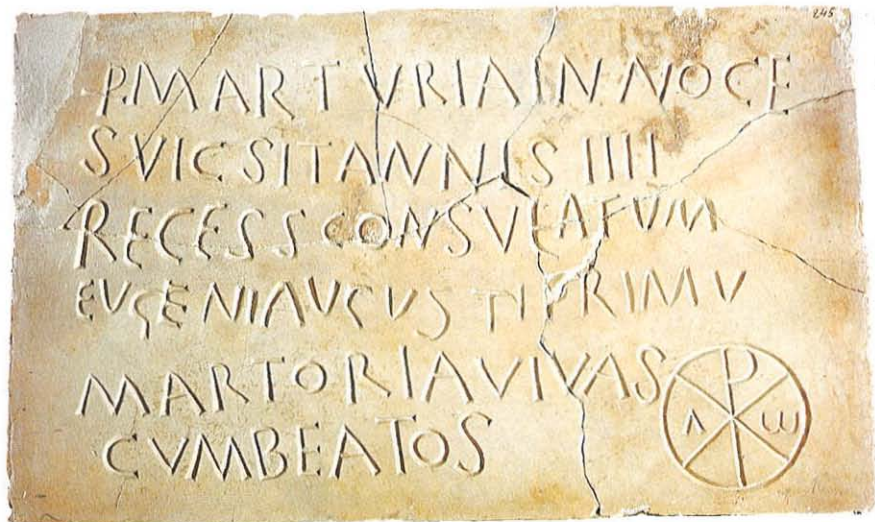

Conjunt de materials arqueològics recuperats en un dels abocadors urbans de Tàrraco de la primera meitat del segle V dC. Les diverses classes de vaixelles, importades del nord d'Àfrica, del sud de les Gàl·lies i d'altres indrets de la Mediterrània, demostren la continuïtat dels contactes comercials de la ciutat durant aquest període. (García)

La construcció d'una basílica de culte al mig de l'arena de l'Amfiteatre, a les acaballes del segle VI dC, demostra la forta religiositat de la societat hispanovisigòtica de Tàrraco i la importància del culte als màrtirs cristians en aquella època. S'hi poden observar la fonamentació de l'absis exterior (presbiteri), format amb les peces reaprofitades del coronament del podi de l'Amfiteatre romà; el santuari amb el paviment i l'empremta central del peu monolític de la taula d'altar, i, finalment, la nau central amb les bases de columna que la separarien de les dues naus laterals, no visibles per la superposició posterior de l'església romànica de la Mare de Déu del Miracle. (García)

orientals. Ambdues parts de l'Imperi portaran a partir d'aquest moment un procés històric diferent. En efecte, després d'un segle V especialment conflictiu per a Occident, la caiguda de Roma l'any 476 a mans del rei germànic Odoacre comportarà la fi de l'Imperi romà d'Occident i la creació dels nous regnes germànics, els quals, no obstant això, no trenquen la tradició cultural mediterrània d'època clàssica. Des de l'últim quart del segle V, Tàrraco entra a formar part, com tot el nord-est peninsular, del regne visigòtic de Tolosa. La pèrdua política de la capitalitat de Tàrraco, primer respecte a Tolosa, posteriorment respecte a *Barcino* (Barcelona) i finalment respecte a *Toletum* (Toledo), arran de la unificació de tota la península Ibèrica feta per Leovigild (últim quart del segle VI), suposarà un allunyament, però no minvarà la seva importància urbana, fonamentada en la condició de seu eclesiàstica metropolitana i en el man-

Inscripció procedent de la Necròpolis Paleocristiana de Tàrraco datada l'any 393 dC: *Marturia innoce/s vicsit annis IIII / recess(it) consulatum / Eugeni Augusti primu / Martoria vivas / cum beatos* (RIT 944). Martúria, que va viure innocent quatre anys. Va morir al primer any del consolat d'Eugeni August. Martúria, que visquis amb els benaurats!

La presència del crismó amb l'alfa i l'omega, així com el tipus de formulari, denoten la seva condició de cristiana, motiu pel qual va ser enterrada al cementiri extraurbà sorgit al costat de la tomba dels màrtirs Fructuós, Auguri i Eulogi. (MNAT)

teniment de les instal·lacions portuàries fins a l'arribada dels musulmans a la ciutat el 713-714.

La transformació urbana de Tàrraco a partir de finals del segle III pot seguir-se deficientment per mitjà de l'arqueologia. Sembla, però, com les grans àrees d'habitatció urbanes i suburbanes de la colònia comencen a despoblar-se de forma progressiva durant tot el segle IV i el procés finalitza en el segle V. Les evidències arqueològiques demostren que en aquest segle la ciutat tardoromana de Tàrraco havia quedat reduïda a la part alta, transformant els grans espais públics de l'antic Fòrum provincial i del Circ romà en zones d'habitatció amb una nova ordenació urbanística. Al reaprofitament de les voltes, pòrtics i criptopòrtics dels edificis altoimperials s'afegeix la construcció de noves estructures com les documentades a les places d'en Rovellat i del Fòrum, i als carrers de Santes Creus i de Sant Llorenç. A l'alteració de les pavimentacions i estructures de les antigues places públiques segueix la creació d'abocadors urbans com els del carrer d'en Vila-roma, de l'Antiga Audiència o de l'antic Hospital de Santa Tecla. Els espais de representació política (Fòrum colonial, Fòrum provincial) i de cohesió ideològica i social (temples de culte imperial, edificis d'espectacles) són transformats –o simplement abandonats, com l'Amfiteatre– en habitacions i corrals. A la vegada, neixen nous centres del control polític i ideològic creats per la societat tardoromana. Malgrat que l'arqueologia no ha pogut identificar moltes d'aquestes construccions, les evidències proporcionades per la correspondència de Consenci, un fanàtic cristià que va viure al començament del segle V i que va ser l'impulsor d'una complexa trama religiosa que va tenir com a escenari la nostra ciutat, demostren la clara implantació de les noves edificacions en l'estructura urbana de Tàrraco. Així, per Consenci sabem de l'existència a la ciutat d'un *praetorium*, la residència del comte (*comes Hispaniarum*), màxim representant de l'autoritat imperial; d'una *ecclesia*, seu del bisbe metropolità; d'un *monasterium* urbà, i d'altres estructures de difícil interpretació.

Totes aquestes dades configuren en certa mesura el

caràcter de la ciutat tardoantiga de Tàrraco, que des d'inicis del segle V es mantindrà sense grans canvis fins al 713-714. Junt als edificis de representació política trobem les estructures d'habitació dels diferents estaments socials de la ciutat (comerciants, artesans, petits propietaris agrícoles, pescadors...), junt als grans edificis de culte cristià pertanyents al complex metropolità (palau del bisbe, església catedralícia i baptisteri episcopal), hi ha les petites basíliques urbanes o suburbanes (com la de la Necròpolis Paleocristiana i la de l'Amfiteatre) o la sinagoga de la comunitat jueva (testimoniada epigràficament per la presència d'un *archisynagogus*). Fora de la ciutat, l'arqueologia ha posat al descobert extenses

Cancell decorat amb motius geomètrics i vegetals pertanyent al taller d'escultura local de la ciutat en època visigòtica (MNAT 19564). (MNAT)

zones funeràries amb enterraments d'inhumació, com les excavades en el conjunt de la Necròpolis Paleocristiana, al costat del Francolí, amb la continuació sota el centre comercial Parc Central, o l'important cementiri del mas Rimbau, a l'occident del nucli urbà i a prop de la carretera de Lleida.

Les excavacions realitzades en els darrers anys han documentat a bastament la importància i àdhuc monumentalitat del barri portuari suburbà, així com la seva continuïtat en època tardoantiga. La troballa de materials ceràmics molt tardans en diferents punts dels carrers d'Smith, de Sant Miquel, de Rebolledo i de Pere Martell només pot explicar-se per l'existència d'una important zona d'hàbitat que mantindria les instal·lacions portuàries en actiu. Hi entrarien els productes manufacturats en altres indrets de la Mediterrània occidental i oriental, perfectament documentats per les excavacions arqueològiques efectuades a la ciutat (ceràmiques de taula, àmfores, sarcòfags, vidres, objectes de bronze, etc.). De fet, quan es produeix l'abandonament de Tàrraco l'any 713-714, el bisbe, Pròsper, marxa emportant-se les relíquies i els llibres sagrats per via marítima, tal com testimonia el recorregut seguit pel famós llibre litúrgic visigòtic, originari de la nostra ciutat, conegut com *Oracional de Verona*. Des de Tàrraco va anar a Càller, a Pisa i a Verona, lloc, aquest últim, on es trobava ja a finals del segle VIII. Díficilment Pròsper i els seus clergues haurien optat pel camí marítim si no fos una via segura i en ús en el moment de la fugida.

Dins d'aquest panorama, observem com la societat tardoromana és una societat eminentment religiosa, on el cristianisme ha ocupat un lloc predominant en les relacions socials i polítiques de l'època. En efecte, després de les persecucions imperials patides per la comunitat cristiana, especialment durant el segle III –que van suposar durant l'imperi de Valerià, l'any 259, el martiri del bisbe Fructuós i dels seus diaques Auguri i Eulogi a l'*arena* de l'Amfiteatre de la ciutat–, el cristianisme es convertirà en la religió oficial romana després dels edictes de Constantí (313) i de Teodosi (380). Aquest fet, junt

a la prohibició del culte als déus del panteó romà (391), és el reflex de l'assumpció per part del poder polític de la religió cristiana com a instrument de control ideològic en les noves relacions socials creades. Les evidències de la cristianització de tots els estaments de la societat tarraconense a partir del segle IV són molt nombroses i vénen proporcionades, bàsicament, per les troballes de la Necròpolis Paleocristiana datades en els segles IV i V. Magnífics sarcòfags esculturals i importants i riques laudes sepulcral pertanyents a les elits locals conviuen amb senzills enterraments. Aquesta dicotomia és patent també en època visigòtica i hem de recordar, forçosament, l'epígraf avui perdut del bisbe metropolità Sergi (520-555), que fa esment dels *pauperes* (pobres) de la ciutat. La importància religiosa de Tàrraco és clara des d'un primer moment. Com a seu metropolitana documentada almenys des de principi del segle V, al costat de la jerarquia eclesiàstica hi haurà tot un seguit de clergues, monjos, serfs i esclaus vinculats estretament a l'Església.

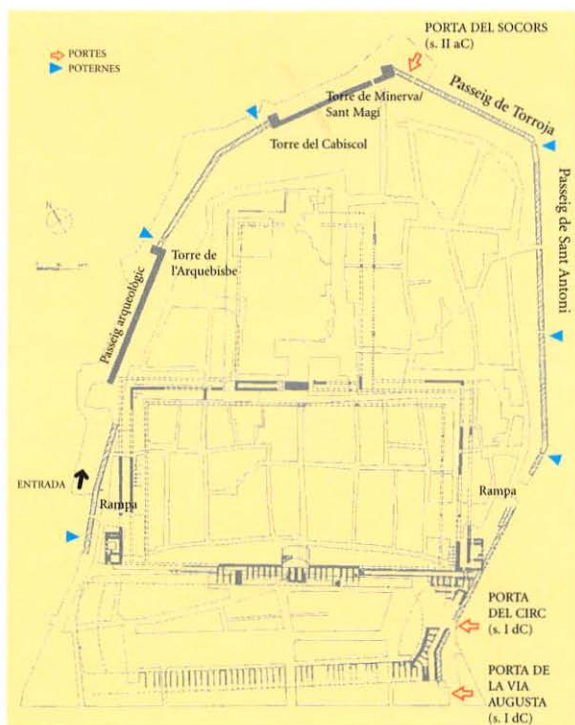
El coneixement actual que tenim de la cultura material tardoromana tarraconense ha variat considerablement en els darrers anys. Així, sabem que Tàrraco va mantenir durant els segles V i VI unes estretes relacions comercials amb els centres productius de la Mediterrània oriental i occidental, sense que aquestes relacions fossin afectades pels esdeveniments polítics i militars. Àmfores d'oli del nord d'Àfrica, vi i ungüents de Gaza i Palestina, vaixel·la de taula de Tunísia i de Focea, arribaven a la nostra ciutat de forma contínua i abundant. Aquests contactes es mantindran durant el segle VII i únicament la forta transformació de la cultura material de la societat mediterrània ens impossibilita de rastrejar la seva intensitat. De qualsevol forma, l'activitat de la ciutat perdurà fins als darrers moments, com testimonia el manteniment de la seca monetar des del regnat de Leovigild (568-586) fins al d'Àkhila II (710-713). Amb l'abandonament, de ben segur pacífic, de la ciutat després de l'arribada dels musulmans, l'any 713-714, s'inicia una etapa fosca en la història de Tarragona que no tornarà a reactivar-se fins a la nova ocupació feudal del segle XII, amb la restauració de la seu metropolitana.

Les muralles

Fins fa ben poc més de cent anys, Tarragona havia estat sempre una plaça forta. L'evolució de les muralles explica per si mateixa la història de la ciutat. A la segona meitat del segle XIX, tanmateix, les muralles que havien defensat Tarragona al llarg de tota la seva història deixaren de ser necessàries i la ciutat perdé el seu caràcter de fortalesa a canvi de millorar la xarxa de comunicacions i potenciar la urbanització.

En realitat, la topografia de la Tarragona del segle XIX poc tenia a veure amb la Tàrraco romana. El recinte urbà, separat del port i defensat per baluards, muralles i

fosses, era encara molt més reduït que el que havia ocupat la ciutat imperial. De fet, la Tarragona moderna va néixer de nou en el segle XII, després del llarg parèntesi musulmà, com una petita ciutat feudal situada dalt del turó, aprofitant per a la defensa les muralles d'època romana que encara romanien dempeus. Com que aquesta ciutat era massa petita respecte a l'antic perímetre habitat, hom va bastir una nova muralla de tancament per la banda sud-occidental. Les ruïnes de la ciutat romana situades extramurs d'aquest recinte medieval van ser lentament oblidades, reaprofitades per a noves cons-

Plànol de les muralles romanes a la Part Alta de Tarragona. En negre, el primer projecte; en tram, el segon.

truccions i cobertes per camps de conreu. Malgrat tot, en el segle XVI encara Lluís Pons d'Icart va poder seguir les restes de l'antiga muralla i àdhuc mesurar-la:

Passave part de dita ciutat, segons lo solament de la muralla arroïnada, partint del monastir que vuy és de Sanct Francesch seguint lo camí de Sanct Fructuós fins a la vora y entuxà del rech major al cantó de un secà que vuy és d'en Brunet (...), que allí es voltava la dita muralla per la torreta que vuy és de mossèn Gabriel Rosich (...) y fa cap al cantó del moll (...); y de allí (...) passave fins al cantó de la paret devall Sanct Miquel bayx en la balma de las Rochas, y de allí seguint aquella, puyave fins al Mirador (...). Y dels dos murons que són al Mirador venia per la vora del camí envés la devallada a clourer-se ab la muralla que vuy és (*Llibre de les grandeses*, ed. 1984).

Pons esmenta cinc torres antigues visibles encara en el primer tram descrit de la muralla i, entre les dues últimes torres (molt pròximes entre si), un «portal principal» que anomena «de Sagunt». D'acord amb les mesures que dona (no exactament coincidents amb les que publicarà en la versió castellana del seu llibre, impresa l'any 1572), aquesta «muralla vella» tenia més de 3.600 m de longitud i quasi 6 m de gruix.

Davant d'aquestes restes semienterrades, els llenços defensius de la ciutat medieval i moderna van tenir també com a origen les muralles d'època romana. La solidesa de la construcció original, de nou

descrita per Pons d'Icart, ha permès que encara avui sigui fàcilment destacable entre les nombroses reparacions i ampliacions posteriors. Durant la Guerra de Successió tot aquest recinte superior va ser envoltat d'una nova cortina exterior (la Falsa Braga), amb grans baluards poligonals destinats a acollir l'artilleria de defensa. Sense més destruccions que algunes voladures parcials, com les dels anys 1700 (explosió accidental del polvorí de la Torre Grossa, en la muralla medieval) i 1813 (provocada per les tropes napoleòniques en la seva retirada, tot afectant el Castell del Rei i les seves proximitats), esllavissaments ocasionals o les successives modificacions degudes als edificis adossats, aquests llenços «reformats» d'època romana s'han conservat en bon estat fins als nostres dies. La visita es pot realitzar còmodament al llarg dels passeigs Arqueològic (a l'oest), de Torroja (al nord) i de Sant Antoni (a l'est).

Cronologia de la muralla romana

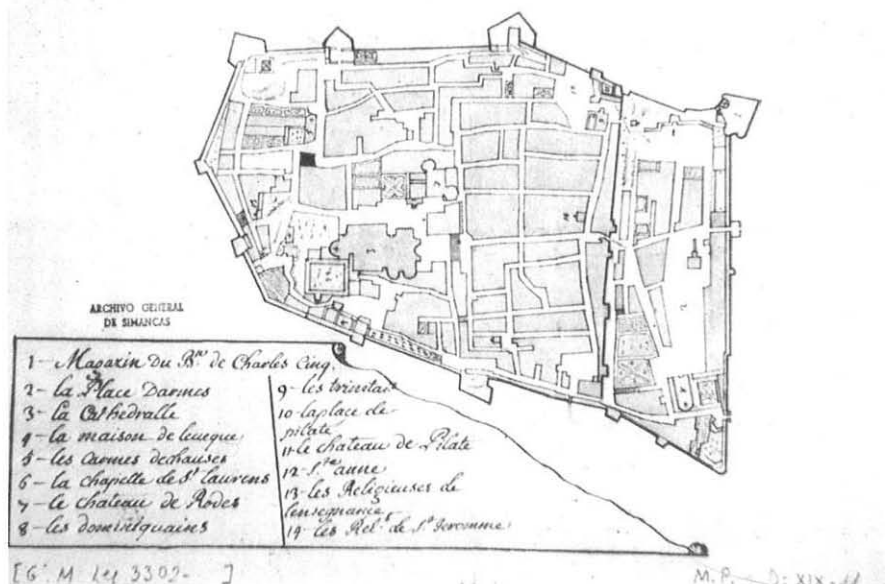
L'estructura d'aquests llenços, amb un basament d'enormes blocs megalítics de talla irregular, remuntat per alts murs de carreus acuradament disposats en filades successives, ha provocat que alguns estudiosos, fins a època molt recent, creguessin en l'existència de dues muralles diferents: un basament ciclopi d'època ibèrica o d'origen etrusc o cartaginès, hauria estat restaurat en època romana amb llenços de carreus. A Joan Serra Vilaló li correspon el mèrit d'haver superat

aquesta falsa polèmica en demostrar entre 1946 i 1949 (a partir d'un seguit d'exploracions iniciades l'any 1932) que tota la muralla era obra de la República romana.

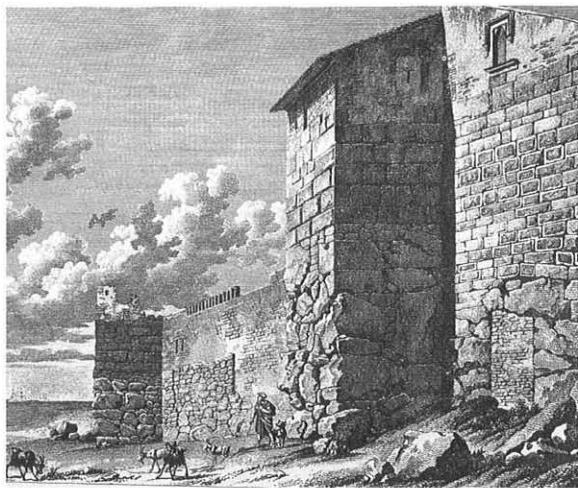
L'any 1932, arran de l'esllavissament d'un sector de la muralla al costat de l'anomenada aleshores Torre de Sant Magí, havia quedat al descobert –en la part alta de la torre romana– un relleu que representava una deessa. Aprofitant els treballs de restauració, Serra Vilaró va poder explorar el rebliment del llenç de la muralla adossat a la torre i observà que el material ceràmic recollit corresponia a l'època romana. La seva experiència arqueològica li va fer investigar el traçat de la mu-

ralla i descobrir l'existència de dos projectes constructius diferenciats, ambdós romans. El 1951, un sondeig estratigràfic realitzat en un dels llenços de la segona fase, a càrrec de J. Sánchez Real i N. Lamboglia, permetria concretar la cronologia d'aquest mur en el segle II aC. Les muralles, per tant, semblaven respondre a la gran base militar romana de la Segona Guerra Púnica descrita per les fonts i a la seva transformació posterior.

Des dels anys quaranta, diferents observacions realitzades en ocasió d'obres o reformes han permès confirmar el procés constructiu de la muralla. Aquest procés ha estat detallat en les seves fases principals per Theodor Hauschild, tot com-

Plànol de Tarragona de començament del segle XVIII, conservat a l'Archivo General de Simancas. El traçat emmurallat correspon a restauracions dels llenços romans al nord, l'est i l'oest, amb l'afegit de baluards en punts neuràlgics. Al sud es poden veure la muralla del segle XII, ja fossilitzada a l'interior de la ciutat, i la nova muralla bastida la segona meitat del segle XIV davant la façana del Circ romà. Compareu aquest plànol amb la vista actual de la pàg. 78. (Negueruela 1985)

Torres del Cabiscol i de Minerva al començament del segle XIX, segons un gravat romàntic publicat per A. de Laborde. Hom hi aprecia el sòcol de megàlits, els paraments de carreus i les restauracions medieval i moderna de les parts altes. A la dreta, poterna romana paredada. El basament ciclopí va fer pensar als estudiosos en l'existència d'una Tarragona indígena o colonial anterior a l'arribada dels romans. Els treballs de Serra i Vilaró, Sánchez Real / Lamboglia i Hauschild han desmentit aquesta suposició i han confirmat la datació de les muralles en època republicana. (Laborde 1806)

pletant les observacions de Serra Vilaró amb un estudi minuciós dels paraments en els sectors nord i est al llarg dels anys setanta i vuitanta. Entre 1988 i 1990, el TED'A completà aquestes observacions en el sector del carrer de Sant Ermengild.

Fases de la muralla

Una primera muralla es manifesta en la Torre del Paborde o de l'Arquebisbe, en el llenç annex per l'oest i en el sector comprès entre la Torre del Cabiscol i la de Minerva o de Sant Magí, ambdues incloses. Es tracta d'una muralla baixa, provista de torres i composta per un parament megalític alt (de 6 a 8 filades) sobre el qual s'alçarien els merlets i els cubs de les torres bastits amb carreus. Les investigacions a la vella Torre de Sant Magí pro-

ven la presència d'un relleu monumental representant la deessa Minerva, així com caps esculpits rudimentàriament en els megàlits. A l'interior, un dels carreus conté una de les inscripcions llatines més antigues de la Península: *M. Vibio Menrva*, una dedicatòria de M. Vibi a la deessa Minerva representada en el relleu exterior. La torre posseeix en els laterals troneres destinades als escorpins, ginys llançadors de dards, els trets de flanqueig dels quals impedirien l'assalt als murs.

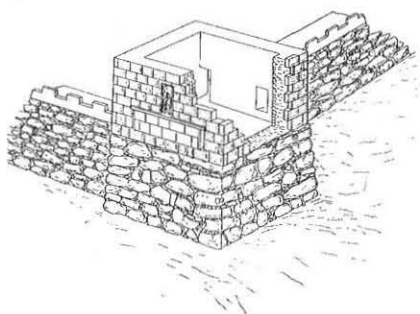
Aquesta primera muralla ha de correspondre a la fortalesa d'hivernada que els romans establiren a Tàrraco l'any 218 aC –i que va ser ocupada de forma contínua fins al 206 aC– o bé a la monumentalització d'aquella fortalesa poc després de portar-se a terme l'organització provincial l'any 197 aC.

En un segon moment, la muralla va ser reformada. Alguns llenços, per exemple

L'esllavissament parcial de la paret exterior de la segona fase de la muralla, l'any 1932, va permetre el descobriment d'un relleu monumental de la deessa Minerva, que coronava la torre de la primera fase.

Restituïció de la Torre de Minerva, segons T. Hauschild. Sota del relleu de la deessa se situaria probablement una inscripció que ha desaparegut. En una segona fase, un nou llenç s'adossaria a la torre augmentant el perímetre murat. (Hauschild, 1979)

Vista de la Torre de Minerva. Es distingeixen clarament sobre l'alt parament ciclopi els llenços de carreus d'època romana (esquerra) i els corresponents a restauracions militars d'època moderna (dreta). (MNAT)

Rebliment interior de la segona fase de les muralles de Tàrraco, documentat l'any 1989 pel TED'A en el llenç del carrer de Sant Ermenegild. Sobre el rebliment de tovots, acuradament disposat, s'aprecien les intervencions d'època medieval amb una sitja i estrats d'ocupació. Els fragments ceràmics continguts entre l'argila dels tovots han permès datar la seva realització entre els anys 150 i 125 a.C. (García)

el situat entre les torres del Paborde i del Cabiscol, van ser refets i hom amplià considerablement el recinte per l'est amb panys rectilinis sense auxili de torres. Els llenços d'aquesta segona fase estan realitzats amb un basament de dues úniques filades de blocs megalítics, remuntats amb alts murs de carreus. Es tracta d'una muralla més sòlida i més alta, car l'amplada passà de 4,5 a 6 m i l'alçada de 6 a 12 m. La base de la muralla és reblida de terra i pedres i, a partir d'una determinada altura, l'espai intern entre els dos

llenços de carreus es va omplir amb capes de toves. La inexistència de torres prova que aquesta muralla no preveia el setge d'exèrcits sinó únicament la fàcil defensa de la plaça per part d'una guarnició reduïda davant de contingències menors. Almenys dues grans rampes situades a est i oest permetien l'accés d'homes i màquines al pas de ronda superior. L'argila utilitzada per a realitzar els centenars de milers de toves necessàries per a formar el rebliment intern de la muralla conté fragments ceràmics que permeten

datar de forma aproximada la seva construcció. Aquesta reforma pot situar-se amb precisió en el tercer quart del segle II aC (150-125 aC). Probablement hem de relacionar aquesta reforma amb l'important increment de les tropes estacionades a la província durant l'última fase de les guerres celtibèriques que culminà en la presa de Numància (133 aC).

Els accessos es troben distribuïts per tots els llenços de la muralla. Es conserva una magnífica porta d'època tardorepublicana (anomenada del Socors), situada al costat de la Torre de Minerva, i es poden comptar fins a set poternes (portelles des-

tinades a la sortida en cas d'atac). Certament, la reforma de les muralles en època imperial adequaria amb seguretat accessos monumentals com els que coneixem en moltes altres ciutats, però la seva existència es perdé amb l'abandonament del recinte urbà imperial durant l'edat mitjana i les transformacions modernes. Només es conserven el lateral d'una porta situada al costat de la façana del Circ romà, per on sortia la via que portava a Bàrcino i a Roma, i –una mica més amunt– la fonamentació d'una porta que comunicava amb l'eix del mateix Circ (la *porta triumphalis*).

El port

Tàrraco presentava una posició topogràfica molt interessant des del punt de vista estratègic. Per terra, permetia controlar fàcilment la cruïlla de camins que comunicava amb els Pirineus (i d'allí seguir vers Itàlia), amb el sud de la Península Ibèrica (seguint la costa en direcció a Cadis) i amb l'interior (mitjançant la vall del Francolí i la conca de l'Ebre). Des del punt de vista marítim, el seu port estava ben situat en relació amb les rutes marítimes d'Itàlia. Tots aquests factors explicaven, per a Estrabó –a l'època d'August–, la importància de la ciutat:

Entre les boques de l'Ebre i l'extrem del Pirineu, allà on s'aixeca el trofeu de Pompeu, la primera ciutat és Tàrraco, la qual, encara que no té port, està aixecada sobre un golf i es troba ben condicionada en les altres coses, sense que la seva població sigui

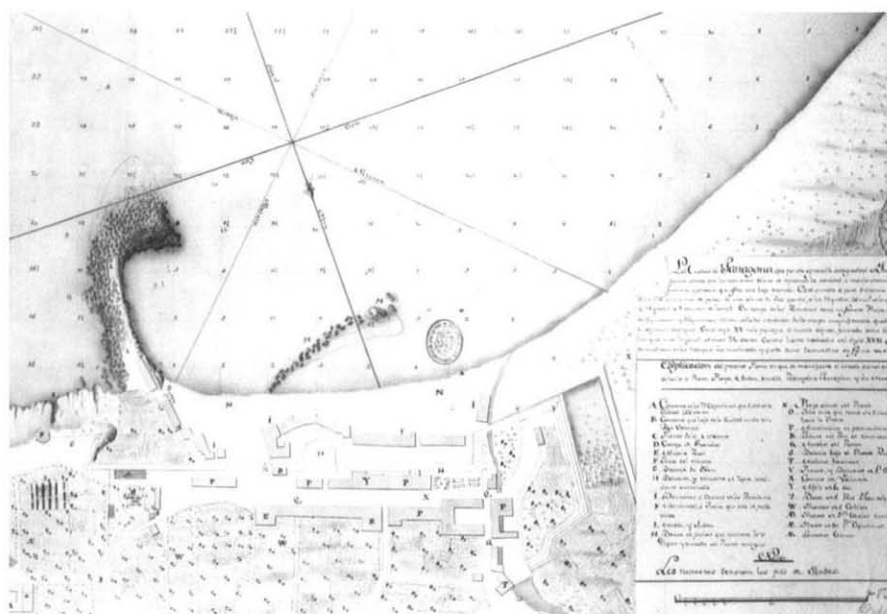
menor que la de Carthago Nova. Està ben situada com a centre per als viatges dels pretors, ja que serveix de metròpolis no tan sols per a les terres situades més cap aquí de l'Ebre sinó també per a gran part de les situades a l'altra banda. Les illes Gimnèsies (Mallorca i Menorca) i *Ebusus* (Eivissa) es troben a prop, la qual cosa explica la importància de la ciutat. Diu Eratòstenes que també té una estació marítima però Artemidor el contradiu, negant que tingui un lloc propici per a tirar-hi l'àncora (III, 4, 7).

La proximitat a la «ruta de les illes», amb el Laci i la Campània a través de les Balears i l'estret de Bonifacio, evidencia l'interès portuari de la ciutat. Segons Plini, el trajecte marítim entre Òstia i Tàrraco durava només tres dies. La polèmica sobre les condicions portuàries de la ciutat,

que Estrabó transmet contrastant dues fonts diferents (dels segles III i II aC), no ens ha d'enganyar. Efectivament, Kesse no posseïa un autèntic port natural, una badia resguardada de vents i corrents com la que tenia Carthago Nova. Es tractava únicament d'una petita platja al costat de la desembocadura del riu Franco-lí, exposada al vent de llevant i protegida del vent del nord pel turó que va donar origen a la ciutat. Aquest lloc, tanmateix, reunia condicions suficients com per a permetre l'any 217 aC el desembarcament del gegantí comboi naval (trenta naus de guerra i gran quantitat de vaixells de càrrega) que transportava a Tàrraco els vuit mil homes de l'exèrcit de reforç de Publi Corneli Escipió, arribat en

auxili del seu germà Gneu (Livi XXII 22), el de l'exèrcit procedent de la Campània el 211 aC i el de la flota encara més gran que havia transportat els deu mil homes i mil cavalls de P. Corneli Escipió, fill de l'anterior, el 210. De Tàrraco va salpar igualment la flota que conduí a Roma el victoriós Escipió l'any 206 aC, expulsats ja els cartaginesos d'Hispania, acompanyat d'un immens botí.

Esdevinguda Tàrraco la gran base militar romana de la nova província citerior (197 aC), va ser el principal port de subministrament de l'exèrcit, lloc de relleu anual dels governadors provincials, d'ensinistrament dels nous reclutes, de llicència dels veterans, tresor dels impostos i gran presó d'esclaus.

Plànol de la part baixa de Tarragona, l'any 1790 (Archivo Histórico Militar), amb indicació de la «barrera de peñas que cerrava los Diques y entrada del Puerto antiguo» (lletra M). (Alemany/Blay/Roquer 1986)

Després de l'estada d'August a Tàrraco entre el 27 i el 25 aC, anys en què la ciutat va ser la capital de tot el món romà, el port de la nova colònia s'afiançà com un important centre comercial. Drassanes, magatzems i una estació fiscal (*portorium*) assegurarien el trasllat i pagament fiscal de les mercaderies.

Del volum de tràfic marítim en època imperial en són una bona mostra els nombrosos marbres importats, la vaixel·la ceràmica que els tarraconenses feien servir a taula i la diversa procedència de molts ciutadans als quals la mort sorprengué a Tàrraco. Llurs inscripcions funeràries ens recorden orígens variats: itàlics, africans, siris, gent de l'Àsia Menor, grecs, jueus, etc. Per recordar el gegantí volum d'aquest tràfic en tenim prou dient que l'any 260 els francs que havien atacat i saquejat la ciutat trobaren en el port naus suficients per a embarcar-se vers l'Àfrica.

Dissortadament, la confirmació arqueològica d'aquest brillant passat portuari encara és insuficient. Després dels parèntesis medieval i renaixentista, en els quals el port de Tàrragona va ser minimitzat pel de Salou i reduït a un petit moll i a un pobre raval marítim, les aportacions del Francolí i, sobretot, els nous treballs portuaris iniciats l'any 1790 i definitivament continuats al llarg del segle XIX han fet que no quedi a la vista cap senyal físic de les possibles estructures romanes. La documentació gràfica dels segles XVI a XVIII ens mostra l'existència de les restes d'un dic o escullera, a tall d'antic moll, en el sector avui reblit i ocupat per la part baixa de la ciutat (zona de la plaça dels Carros i del carrer del Mar). La línia de costa en època antiga, molt possiblement, no aniria més enllà de l'actual carrer d'Smith. La documentació escrita del segle XIX, coetània a la realització del nou port i re-

Port representat en una pintura mural de *Stabiae*, a prop de Pompeia (Campània). (Museo Archeologico Nazionale, Nàpols)

Aquesta mena de molls sobre pilans podria ser la solució adoptada en el port de Tàrraco.

ragona, SA. Gràcies a una gestió de Puig i Cadafalch, l'Institut d'Estudis Catalans hi pogué portar a terme una intervenció d'urgència amb importants troballes: elements arquitectònics, estàtues, un magnífic altar, ceràmica, etc. Va ser una intervenció molt ràpida, sense autorització de Madrid, que provocà el recel de la Comissió Provincial de Monuments. Una reial ordre de 1920 disposà el dipòsit de les troballes en el Museu Arqueològic de Tarragona.

Conservades les estàtues, amb el temps el Teatre fou oblidat, tot i la realització d'un sondeig l'any 1937. Després de la Guerra Civil, el concepte de patrimoni cultural era un terme molt vague per a les neces-

sitats de la nova autarquia econòmica. El 1951, J. Sánchez Real donava el crit d'alarma des del diari local: una nova empresa d'olis, ABACO, acabava de construir uns nous dipòsits desfent la graderia del Teatre. Al costat, una altra fàbrica (ara de vins) se situava igualment sobre les restes antigues.

Als anys setanta, els terrenys d'ambdues fàbriques van ser venuts a empreses constructores. El 1974 el Museu Arqueològic hi pogué realitzar alguns sondeigs que ben aviat igualaven en troballes els de 1919. P.M. Berges descobrí l'hemicicle central (*orchestra*), l'escenari (*proscenium*), la façana (*scaenae frons*) i les primeres cinc grades de la càvea. La res-

Togat i cuirassat (amb cuirassa de tribú) apareguts durant les excavacions del Teatre (MNAT 45601 i 7685). Aquestes estàtues, corresponents a membres de la família imperial, decoraven la façana que tancava l'escenari. (MNAT)

ta de l'edifici havia estat ja anorreat. Tanmateix, les troballes d'estàtues i d'elements arquitectònics corresponents a la façana de l'escena seguien sent espectaculars.

El 1977, el terreny adjacent va ser comprat per una cooperativa de propietaris per a bastir-hi un bloc d'habitatges, després d'obtenir sorprenentment els permisos corresponents. Sota el lema «Salvem el Teatre romà», hom engegà una campanya ciutadana per aturar les obres, cosa que s'aconseguí poc temps després. La polèmica durà encara tres anys llargs, amb declaració d'utilitat pública del conjunt inclosa (agost de 1978), fins que el nou Ministeri de Cultura de l'Estat parlamentari arribà a un acord amb l'Ajuntament i els propietaris per a resoldre el problema econòmic de la cooperativa (juliol de 1980).

Als anys vuitanta, la Generalitat encarregava noves excavacions i hom hi projectava la construcció d'un museu. Un llarg contenciós va paralitzar en els tribunals, durant molts anys, la millora de les restes. El conflicte judicial va finalitzar l'any 1998 i les restes del teatre són actualment de titularitat pública. Podrà posar-se en pràctica, doncs, un projecte global de rehabilitació del monument.

Evolució històrica de les restes

Les primeres estructures documentades en el sector corresponen a un conjunt de grans dipòsits relacionat amb el port veí (segles II-I aC). Damunt es va construir en

època d'August un gran magatzem portuari compost per naus paral·leles separades per filades de pilars. Aquest magatzem limitava amb un carrer flanquejat per botigues (*tabernae*) edificades amb carreus.

Aviat, tanmateix, la monumentalització de la ciutat necessità l'espai per a nous usos. La proximitat del Fòrum i l'existència del pendent natural feien d'aquest lloc el més apropiat per a situar la graderia del Teatre (*cavea*). Sobre les restes anteriors s'aixecà la graderia, en part adaptada a la roca i en part recolzada sobre criptopòrtics anulars. Les estructures conservades en l'actualitat pertanyen únicament a les primeres cinc grades entorn de l'*orchestra* o hemicicle central semicircular. Es distingeixen dues de les tres escales radials que permetien l'accés a les places i dividien la graderia en diferents sectors (*cunei*). Uns altres passadissos anulars a mitjana alçada i en la part alta permetien la circulació perimetral i dividien la graderia en diferents sectors en què la població seia segons un rigorós ordre censitari: l'*ordo decurionum* en el centre de l'*orchestra*, seguit a les primeres grades pel cavallers (*ordo equestre*) i després per la *plebs*. L'evacuació d'aigües quedava assegurada per una xarxa de canalització que conduïa l'aigua de pluja fins a una gran claveguera central.

L'accés a l'*orchestra* es realitzava per dos passadissos radials, a ambdós costats de l'escena, que no s'han conservat. L'escena (*pulpitum* o *proscenium*) era una plataforma elevada sobre un podi decorat amb exedres i folrat de plaques de marbre. Es poden veure encara els forats

destinats a suportar els pals del teló (*aulaeum*), amb un sistema de politges invers als actuals. En lloc de descendir, el teló s'aixecava uns tres metres, suficient per a tapar l'escenari i permetre els canvis de decorat.

Rere l'escenari s'alçava un gran mur (*scaenae frons*) l'altura del qual era la mateixa que la de la graderia. Actualment només en resta la seva fonamentació, però hem d'imaginar-nos una façana de tres pisos ricament decorada amb ordres de columnes superposades formant nínxols en els quals se situaven nombroses estàtues. En el mur s'obrien tres portes (*valvae*) que permetien la sortida dels actors. A aquest gran mur decorat i les succes-

sives restauracions pertanyen els elements arquitectònics emmagatzemats en el Museu Arqueològic: capitells corintis de diferents mesures, cornises, frisos i dos fragments de la inscripció dedicatòria amb els títols imperials incomplets. Nombroses estàtues se situaven en els nínxols representant déus i successius personatges del panteó imperial: joves prínceps i adults amb vestit civil (toga) o militar (amb cuirassa).

Excavacions d'urgència realitzades els anys 1985 i 1989 en el carrer dels Caputxins han permès documentar la part superior de la graderia, amb un criptopòrtic perimetral sobre el qual s'aixecaria la façana i el coronament superior de la càvea. La seva situació permet d'i-

Fotografia vertical de les restes del Teatre durant la intervenció de 1976-1977. En el centre, l'*orchestra* semicircular i restes de les primeres grades. La graderia, conservada pràcticament sencera a començament del segle, havia ja desaparegut gairebé del tot. Es distingeixen en el mur del prosceni els forats destinats al suport dels pals del teló. El *pulpitum* o escenari s'aixecaria sobre taulons recolzats en el gruixut mur de darrere, fonament del *frons scaenae*, un mur alt luxosament decorat i amb una alçària que igualava la de la càvea i delimitava l'edifici. (COAC-T)

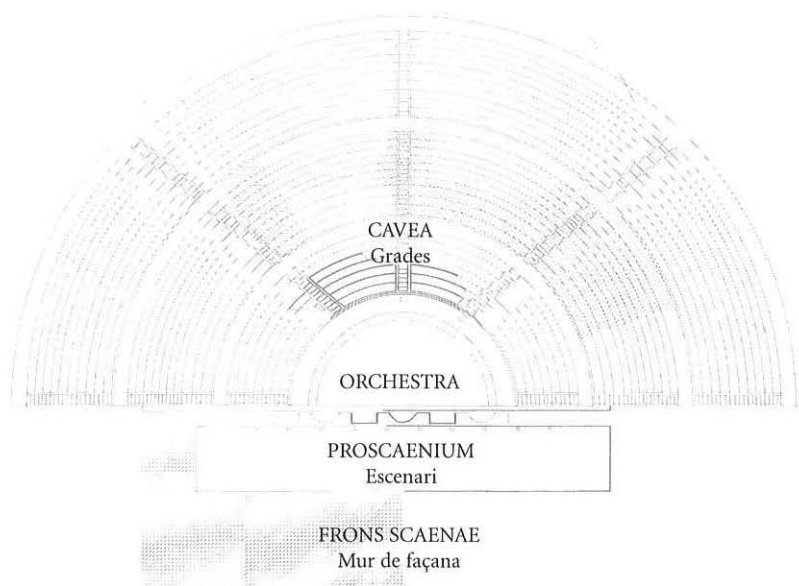

maginar l'altura total de l'edifici i el seu magnífic estat de conservació a la darreria del segle XIX, abans de les destruccions posteriors.

Al costat del Teatre hom dissenyà un gran espai enjardinat, que permetria l'entrada i la sortida plàcides dels espectadors privilegiats que seien a l'*orchestra* i a les primeres grades. Bastit a la vegada que el Teatre, aquest espai tenia inclòs un nimfeu situat en el centre d'un llarg mur cec, decorat amb pilastres, que folrava el desnivell del turó. L'aigua del nimfeu anava a parar a un enorme estany central de quasi 4 m de profunditat, amb noves fonts situades en els extrems. Dos grans basaments motllurats flanquejaven el nimfeu

central i suportaven probablement sengles vasos monumentals.

La construcció del Teatre ha de relacionar-se amb la reforma del Fòrum en època d'August. L'altar dedicat al *numen* o esperit d'August i les estàtues que decoraven l'escena fan d'aquest edifici un nou exemple de propaganda política. Les processons iniciades en el Fòrum acabaven en el Teatre, lloc en el qual es reunia la població i se celebraven els espectacles escènics (*ludi scaenici*), danses i representacions teatrals que acostumaven a acompanyar les principals cerimònies religioses. Cada any, els nous edils i duumvirs tenien l'obligació, per separat, de pagar de llur pecuni tres i quatre dies –res-

Restituïció de la planta del Teatre de Tàrraco, segons P.M. Berges, amb indicació dels elements més importants.

Vista frontal de la part conservada de la càvea, amb les primeres filades de seients. (MNAT)

Detall del revestiment de marbre d'un dels primers seients de la càvea, destinats als membres de l'ordo equestre. (MNAT)

pectivament— de celebracions d'aquesta mena, complementades o substituïdes per lluites de gladiadors i curses de carros.

Amb el temps, però, aquests gran espectacles públics es desplaçaren cap al Circ i l'Amfiteatre. La decoració de l'escena, realitzada inicialment amb carreus estucats, va ser restaurada en el segle II i complementada amb una ornamentació marmòria. Les excavacions, tanmateix, han demostrat que cap al final d'aquell segle, coincidint amb la crisi política de l'època severiana, deixaren de netejar-se els desguassos del Teatre. Algunes dècades després, ja en el segle III, el sector monumental annex va ser ocupat per nous edificis situats sobre el gran estany

(totalment reblit) i adossats als pedestals. Els murs d'aquestes construccions estan realitzats amb materials reaprofitats: marbres, làpides, basaments i columnes procedents del saqueig de l'entorn.

En el segle III, potser afectat per algun incendi, el Teatre ja no jugava un paper important en la societat tarraconense i la restauració va ser rebutjada. Heliogàbal, tanmateix, faria restaurar l'Amfiteatre en la mateixa època, demostrant que la societat tenia noves aficions. Les obres que escrigué Emili Severià, un autor de mim (*mimographus*) que va viure a Tàrraco en el segle III, serien representades en un altre indret: sota un pòrtic del Fòrum, en una cruïlla de carrers o durant el descans de les lluites celebrades a l'Amfiteatre.

El fòrum de la colònia Tàrraco

Totes les ciutats romanes tenien una plaça anomenada *forum* que era el centre de la vida urbana. Hi tenien lloc cada any les votacions per a elegir magistrats (*duumvirs* i *edils*) i cada cinc anys s'efectuava la solemne cerimònia del cens que dividia la població segons la seva riquesa. Del fòrum sortien les principals processons religioses de les moltes que completaven el calendari romà i s'hi podien celebrar igualment els combats de gladiadors i les competicions atlètiques que les acompanyaven. Sota els pòrtics es portaven a terme reunions de negocis o simplement s'anava a comprar; hom acudia al temple, a l'arxiu o al jutjat i en un dels locals es reunia el consell de la ciutat. En resum, el fòrum era el centre del comerç, de la vida

religiosa i política de la ciutat, alhora que el principal lloc de reunió. Al fòrum hi havia els edificis públics més importants i, a la seva ombra, pedestals i estàtues resumien la història de Roma, de la ciutat i de les seves principals famílies.

Arquitectònicament, el fòrum era una gran plaça porticada entorn de la qual s'organitzaven els edificis públics dividits en dues zones: una àrea sacra, presidida per un temple dedicat a la tríade capitolina (Júpiter, Juno i Minerva) o bé a l'emperador deïficat, en companyia d'altres temples menors i una àrea comercial i política en la qual se situaven la basilica jurídica (que no s'ha de confondre amb l'edifici cristià), a la vegada tribunal de justícia i lloc de reunió, i la cúria, sala d'as-

semblees de l'*ordo decurionum* o consell de notables de la ciutat. Rere dels pòrtics s'alineaven filades de *tabernae*, petits locals comercials de tota mena.

La investigació sobre el fòrum de Tàrraco

Molt de temps ignorat enfront de la monumentalitat del gran recinte provincial sobre el qual s'instal·là la Tarragona feudal, el Fòrum de Tàrraco va romandre amagat pels camps de conreu que cobriren les ruïnes de la ciutat. Sobre les seves restes, sense saber-ho, hom bastí en el segle XII l'església de Sant Fructuós, a la qual s'afegí –en el XVI– un convent de caputxins. En el segle XVII ambdós edificis van ser arranats i, més endavant, hom hi edificà el Fortí Reial, un baluard artiller destinat a cobrir la zona portuària.

En realitat, les restes del Fòrum no serien detectades fins la segona meitat del segle XIX, quan Tarragona encetà el procés de creixement que uniria urbanísticament la ciutat i el port. Hernández Sanahuja documentà les troballes d'estàtues i inscripcions aparegudes en obrir-se el carrer de Soler, però les atribuï erròniament a un *gymnasium*. La urbanització –durant la tercera dècada del segle XX– de tot el sector comprès entre els carrers del Cardenal Cervantes i del Gasòmetre va permetre descobrir un gran conjunt porticat en el qual carreus i capitells alternaven amb pedestals i làpides. Serra i Vilaró hi realitzà excavacions entre 1926 i 1930 i el conjunt va poder ser investigat, publicat i protegit. Actualment, el sector fa de

petita zona verda, envoltada de blocs de pisos. Les interpretacions inicials com una plaça forense (Serra i Vilaró) o com a *macellum* o mercat porticat (Puig i Cadafalch), han deixat pas recentment a la correcta lectura com les restes de la basílica jurídica, un dels edificis que configurarien el Fòrum de la colònia Tàrraco.

Descripció de les restes

L'accés al conjunt des del carrer de Lleida ens porta al porticat interior de la basílica. Tot l'extrem occidental de l'edifici ha desaparegut en urbanitzar-se el carrer a una cota més baixa que el paviment antic. Poden apreciar-se únicament les restes del mur corregut de fonamentació de la columnata.

La basílica jurídica de Tàrraco era un gran edifici cobert de tres naus, amb un porticat perimetral que permetia augmentar l'altura de la nau central afavorint la il·luminació de l'espai interior. De la major part de les columnes només en queden els cubs de fonamentació, i en alguns casos també les bases, però un gran nombre de fusts i capitells aparegueren durant les excavacions. Originàriament, el porticat era una perístasi de 14 x 4 columnes corínties. Algunes de les columnes van ser reconstruïdes de forma idealitzada l'any 1968. El costat meridional de l'edifici, que limitaria amb la plaça del Fòrum, queda en l'actualitat amagat sota les cases. El costat septentrional, per la seva banda, consta d'una sèrie de petits locals, originalment dotze, disposats a ambdós costats d'una gran sala en posició axial. Els murs

Excavacions de Serra Vilaró entre els carrers del Gasòmetre i del Cardenal Cervantes als anys vint. La importància de les troballes justificà la preservació de les restes. (MNAT)

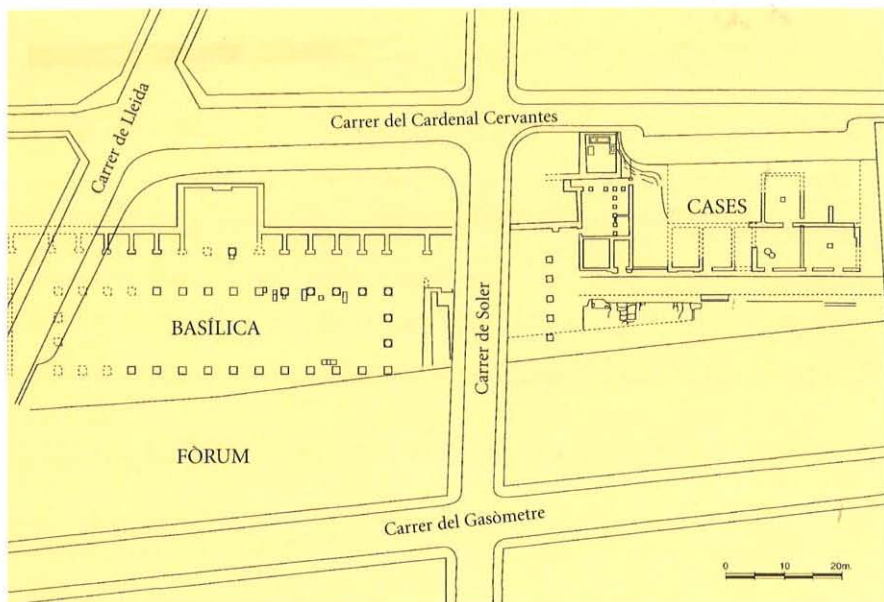
estan realitzats amb filades de carreuó disposades sobre fonaments de formigó abocat en rases. La gran sala axial, de 13,07 x 11,20 m, estava originàriament pavimentada amb lloses de marbre i quedava separada de la nau lateral per dues columnes intermèdies, alineades amb les portes dels locals annexos. En un segon moment s'hi afegiren tres columnes interiors, delimitant un vestíbul, i més tard el paviment va ser alçat de nivell. Al fons, el mur de tancament posseïa un gran basament adossat destinat a suportar una estàtua.

Aquesta gran sala que presideix la basílica correspon a l'*aedes Augusti* de què parla Vitruvi (V 1, 6-8) en descriure el seu disseny de la basílica de Fànum, a Itàlia. Es tracta del tribunal de justícia presidit per una estàtua de l'emperador i separat de la gatzara dels comerciants en la nau central. En ocasions, aquesta sala també podria ser utilitzada per a les reunions del consell de la ciutat (*ordo decurionum*).

Els murs dels àmbits laterals alternen amb les columnes del porticat, i l'últim local té més amplada, equivalent a la del passa-

dís perimetral. L'ús d'aquests espais pogué ser força variat perquè la basílica va ser un edifici de múltiples utilitzacions. Probablement, la seva funció original va ser l'administrativa. Com a capital d'un *conventus* o districte judicial, la basílica de Tàrraco va ser el tribunal de justícia al qual acudien a solucionar els seus plets les ciutats d'un ampli territori. Els petits locals pogueren ser en realitat els arxius d'aquesta activitat.

En una d'aquestes sales s'han conservat alguns dels materials apareguts durant les excavacions: un capitell, una inscripció dedicada a un senador del segle I situada en la nau central i un petit altar dedicat a Júpiter per un llibert d'Adrià empleat en l'arxiu fiscal de la província, al costat d'una sèrie de carreus decorats. Aquestes últimes peces corresponen a un monument, probablement un arc, que decorava el Fòrum en època d'August. Els motius representats –trofeus d'armes, captius bàrbars dels pobles sotmesos i figures femenines com a símbols de les províncies pacificades– apareixien en els altars i arcs aixecats pels volts del canvi

Planta del conjunt monumental. (TED'A)

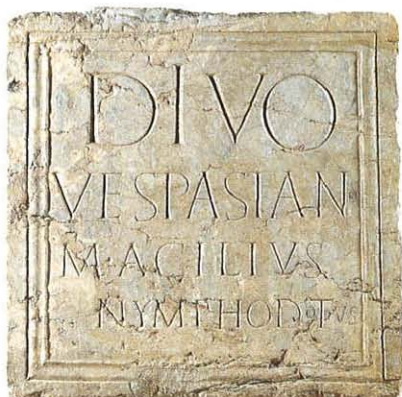
d'Era per a commemorar les victòries de l'emperador i dels seus generals i l'arribada de la *pax Augusta*.

Entre les columnes són visibles diversos pedestals d'estàtues, algunes eqüestres, dedicades a emperadors i membres de les famílies imperials i a importants personatges de la ciutat. L'evolució d'aquestes estàtues al llarg dels més de tres-cents anys d'ús de l'edifici és, tanmateix, molt mal coneguda.

Una passarel·la metàl·lica per damunt del carrer de Soler permet accedir a una altra plaça annexa, separada de la basílica per un estret carreró amb claveguera tapada amb grans lloses. Abans de creuar hom pot veure la cisterna d'una casa del segle I aC que va ser tallada per la construcció de la basílica. Els petits encaixos visibles al costat de la vora corresponen

a una coberta realitzada amb àmfores disposades a doble vessant, coberta que va ser retirada durant l'excavació dels anys vint.

La plaça annexa està presidida pels fonaments d'un edifici indeterminat, potser d'un temple, amb murs de carreus robats. De la plaça surt un carrer enllosat en direcció est (*decumanus*), provista d'una claveguera inferior. Al costat de la passarel·la podem veure les restes d'una casa amb pati porticat en dos dels seus costats i un local posterior amb dipòsits. La casa està limitada per un carrer perpendicular a l'anterior, paredat en època tardana. Aquest carrer N-S (*kardo*) i un altre –paral·lel– de més avall limiten una illa de cases (*insula*) la façana de la qual al *decumanus* és l'única conservada sencera de tota la Tarragona romana.

Pedestals d'estàtues dedicades en època flàvia per un mateix personatge, *Marcus Acilius Nymthodotus*, als deïficats August i Vespasià (RIT 65 i 69), reutilitzats en la Necròpolis Paleocristiana. Aquestes inscripcions procedeixen d'un santuari de culte imperial situat en el Fòrum de la colònia, és a dir, del temple d'August citat per les fonts i la numismàtica. (MNAT)

La història del fòrum de Tàrraco

Situat a l'angle sud-oest de la ciutat, sobre la carena que separava la ciutat de l'esplanada portuària, els orígens del Fòrum de Tàrraco són encara obscurs. Les restes d'època romanorepublicana, corresponents a la Kesse-Tàrraco iberoromana, són imprecises; gairebé només unes desenes de sitges i murs aïllats. Comptem, però, amb un document important. Aquí va ser trobada una làpida dedicada a Pompeu l'any 71 aC, quan el general tornava d'Itàlia després de vèncer el rebel Sertori. La làpida va ser girada l'any 49 aC (l'any de la batalla d'Ilerda i de l'assemblea provincial de Cèsar a Tàrraco) i dedicada a P. Muci Scaevola, lloctinent de Cèsar. Aquesta inscripció, exemple de la «diplomàcia» dels primers tarraconenses, testimonia l'existència d'una primera plaça pública.

Les reformes d'època d'August van donar lloc a una «monumentalització» de la plaça pública, d'acord amb el nou estatut de la ciutat com a colònia romana, cap de *conventus* i capital provincial. En aquest Fòrum se situaria l'altar que la colònia consagrà a August i, forçosament, també el temple dedicat al mateix emperador sol·licitat a Tiberi l'any 15 dC, ja que totes les estàtues i inscripcions dedicades als emperadors i les seves famílies per la ciutat, els sevirs i particulars, procedeixen d'aquest lloc. És, per tant, evident que el temple d'August, origen d'aquests cultes, se situava allí. De la mateixa manera que va passar a *Narbo* (Narbona) en època Flàvia, aquests cultes urbans es completaren amb el gegantí recinte provincial situat a la part alta del turó.

La basílica podia ser també el lloc en què se situaren diverses estàtues de membres de la família Julioclàudia recuperades al segle XIX a la plaça annexa. Tanmateix, al-

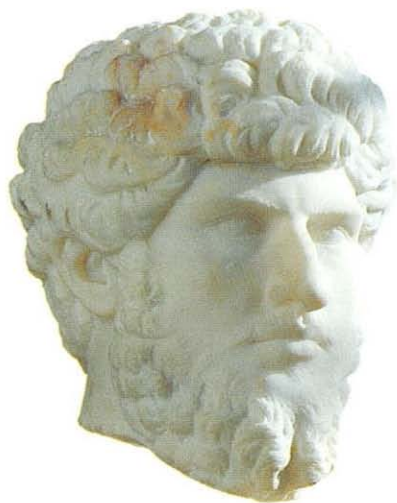

Detall del porticat de la basílica i dels locals annexos, probablement relacionats amb les necessitats administratives i judicials de la ciutat i del *conventus*. (MNAT)

tres edificis, a més a més del temple d'August, degueren destinar-se en el Fòrum a hostatjar els nombrosos déus imperials que, amb el temps, s'incorporaren al panteó romà. Les dimensions de la plaça forense han pogut ser conegudes després d'una intervenció arqueològica realitzada l'any 1995 en el carrer del Gasòmetre. Juntament amb importants troballes estatutàries (caps de Tiberi i de Neró Juli Cèsar), hi va ser exhumada una filera de *tabernae* subjacent a la gran plaça que servia de suport al seu límit meridional. Aquest fet ens obliga a situar els temples forenses, encapçalats pel d'August, a l'entorn de l'actual carrer del Gasòmetre.

Una altra descoberta significativa, en aquest sector de la ciutat, ha estat la d'un conjunt kàrstic molt important, amb diverses grans coves subterrànies –encara només parcialment explorades– que s'estenen pel subsòl de la ciutat actual.

Pels volts de l'any 360 dC, un tresoret amagat sota el tambor d'una columna caiguda documenta que el Fòrum probablement ja estava aleshores arruïnat. Els seus edificis van ser desmuntats a poc a poc. Pedestals i carreus eren reaprofitats en la pròxima Necròpolis Paleocristiana mentre estàtues i plaques de marbre eren destinades als forns de calç. La ciutat de l'antiguitat tardana tenia ja un altre centre públic.

Caps dels emperadors Luci Ver (161-169) i Marc Aureli (161-180) apareguts l'any 1864 al pou de F. Cartaà, situat sobre l'antiga àrea forense (MNAT 386 i 387). El creixement progressiu del panteó imperial ocasionaria probablement l'erecció de nous temples imperials en el Fòrum al llarg del segle II. (MNAT)

La residència

Si tenim un coneixement, més o menys precís, dels edificis públics de la ciutat, gairebé no sabem res dels espais on es desenvolupava la vida quotidiana. La residència, el comerç i la indústria de Tàrraco són pràcticament desconeguts pel que fa a l'arqueologia. La construcció del port actual a partir de finals del segle XVIII —que va fer servir com a pedrera part del sector meridional del turó— i el creixement de la ciutat des de finals del segle XIX, cap al sud de l'actual Rambla Nova, motivaren la destrucció indiscriminada d'importantes restes arqueològiques malgrat algunes petites intervencions destinades a salvaguardar aquest patrimoni. Tant és així que avui no coneixem cap estructura d'habitació completa de la Tarragona ro-

mana i únicament algunes restes i troballes permeten apropar-nos a l'arquitectura domèstica de l'època.

La topografia del turó tarragoní va condicionar clarament l'urbanisme de la ciutat antiga, ja que va motivar la creació d'una sèrie de terrasses, en sentit descendent de nord a sud, que van fer possible la instal·lació i l'articulació de les diferents illes (*insulae*) de la ciutat. Aquest tipus d'atterrassament està ben constatat en altres ciutats romanes de Catalunya, com ara *Gerunda* (Girona) i *Baetulo* (Badalona), però en el cas de *Tarraco* desconeixem les seves dimensions i característiques generals. Tot i així, un exemple d'aquest urbanisme pot observar-se en les estructures conservades en el Fòrum de la ciu-

Carrer longitudinal (*decumanus*) i locals comercials (*tabernae*) de l'insula conservada al costat del Fòrum de la ciutat. (MNAT)

tat. Aquí, el mur de tancament septentrional de la basílica jurídica és, a la vegada, un mur d'aterrassament que defineix dues terrasses: una inferior destinada als edificis públics del Fòrum i una superior ocupada, segurament, per estructures domèstiques.

No podem afirmar quines dimensions tenien les *insulae* de la ciutat i si presentaven un entramat uniforme. Les úniques evidències segures procedeixen de les estructures arquitectòniques conservades al costat del Fòrum colonial. L'existència d'un carrer longitudinal (*decumanus*) i de dos carrers transversals (*kardines*) permeten definir aquí el front d'una de les *insulae* de la ciutat, amb una amplada aproximada de 35 m i una longitud desconeguda. Aquest fet demostra l'existència d'un urbanisme ortogonal, amb carrers transversals i longitudinals creuant-se en angle recte, i una parcel·lació urbanística típicament romana ja que els 35 m d'amplada de l'illa corresponen a un *actus* de 120 peus romans, mesura estàndard uti-

litzada pels agrimensors romans per a establir el parcel·lari urbà i rústic.

Tanmateix, aquest sector esmentat permet conèixer de ben a prop la configuració dels carrers de la ciutat romana. El carrer longitudinal (*decumanus*), d'una amplada de tres metres, estava pavimentat amb grans lloses de pedra i presentava unes voreres d'un metre d'amplada, lleugerament més elevades. En la part central del carrer, i per sota de la calçada, discorria una claveguera a la qual anaven a parar els desguassos de les construccions domèstiques situades a les *insulae* contigües. La forta inclinació del carrer demostra que les vies públiques de la ciutat salvarien amb els pendents les diferències de cotes existents entre les diverses terrasses, facilitarien d'aquesta manera llur complexa articulació.

Dins del teixit urbà definit per les *insulae*, determinades per *kardines* i *decumani* com els comentats, se situarien els edificis residencials de la ciutat, juntament amb altres construccions de naturalesa

Font de marbre (MNAT 375) procedent de la zona residencial de la ciutat. Trobada al segle passat amb motiu dels treballs efectuats durant la construcció del port, representa un *nymphaeum* (santuari dedicat a les ninfes) a petita escala, amb la cascada formada per una petxina i unes grades per les quals baixava l'aigua i amb dos *putti* laterals dins d'uns nínxols o grutes. Hom la data a començament del segle II dC i formaria part dels elements ornamentals d'algunes de les mansions residencials de les elits locals de Tàrraco. (MNAT)

pública. Els equipaments residencials dins de l'arquitectura romana són molt diversos. Des de les grans mansions unifamiliars (*domus*), pertanyents a les elits locals i provincials, fins a edificis plurifami-

liars de diferents plantes amb pisos de modestes dimensions (*insulae*), hi havia tota una gran diversitat d'habitacles. Malauradament, en l'actualitat cap d'aquestes estructures d'habitació no és visible

L'anomenat mosaic de la Medusa és un emblema recuperat en el segle XIX a la pedrera del port de Tarragona (MNAT 2921). Aquest impressionant cap de la Medusa va ser realitzat amb petites tesselles policromes (*opus vermiculatum*) disposades sobre un suport ceràmic. Es data cap al final del segle II o al començament del III dC i demostra a bastament la qualitat de les pavimentacions de les residències urbanes de Tàrraco. (MNAT)

i el seu coneixement és força deficitari. La presència, però, de rics paviments de mosaics, com ara el mosaic amb representació de muralles del carrer del Governador González, de restes escultòriques de marbre (cap de Venus, estàtua de Bacus, etc.) i d'altres elements decoratius importants, com el lampadari antropomorf de bronze, procedents de les zones d'habitatció de la ciutat permeten entendre l'àmbit domèstic d'algunes de les residències més importants. Contràriament, les modestes restes conegudes de l'*insula* situada al costat del Fòrum colonial es posen en relació amb estructures d'un baix nivell social. Es tracta d'unes botigues de petites dimensions (*tabernae*) que combinarien les funcions comercials amb les d'habitació, com demostra l'existència en una d'elles d'una rebotiga, la qual

estaria destinada a servir de residència del comerciant o del seu encarregat.

Al costat de la residència, proporcionada per *domus* i *insulae*, i el comerç de les *tabernae*, hem d'imaginar un complex entramat de petites indústries: forns de pa, bugaderies, tintoreries, manufactures diverses, etc., al qual tan sols podem aproximar-nos de forma teòrica. Fora del *pomœrium*, seguint la legislació romana, se situarien les indústries més contaminants, com les destinades a la producció ceràmica a gran escala i a la transformació metal·lúrgica. Tanmateix, l'arqueologia ha constatat l'existència d'extensos barris suburbans d'habitació, que configurarien un panorama urbanístic molt més complex i ric que el que es podria desprendre del limitat pel recinte emmurallat, el qual comprenia unes seixanta hectàrees.

El fòrum provincial

Al final del segle I dC, Tàrraco esdevé una ciutat amb dos fòrums: el de la ciutat, que ja existia en època tardorepublicana, i un de nou destinat a ser el centre religiós i administratiu de la *provincia Hispania citerior*, de la qual era capital des d'època d'August. Per a la construcció del nou Fòrum, iniciada entorn de l'any 70 dC —en època de l'emperador Vespasià—, es va escollir la part superior del turó tarragoní, probablement ocupada des de l'època republicana per estructures militars.

El Fòrum provincial estava format per dues grans places, situades a diferent nivell i estructurades segons un eix de simetria; el projecte incloïa, a la part més baixa, un

gran edifici d'espectacles, concretament un Circ destinat a les curses de carros. Aquest sector monumental fou complementat dècades més tard amb l'Amfiteatre construït extramurs, al costat de la *Via Augusta*.

El conjunt de Tàrraco és el complex provincial més ben documentat de tot el món romà. Si tenim en compte la superfície (7,5 Ha) ens adonarem que ens trobem davant d'un projecte descomunal les dimensions del qual superen amb escreix les de la majoria dels complexos arquitectònics de representació d'època romana, fins i tot els de la pròpia Roma.

Les primeres notícies referents a aquest

conjunt monumental ens les dóna Lluís Pons d'Icart, el qual atribuï les restes conegudes en el segle XVI a un «Palau d'August», un «Arx» i un «Foro». Sense oblidar els estudis i les opinions d'E. Flórez, de C. González de Posada i d'A. de Laborde, les successives aportacions més significatives foren les de B. Hernández Sanhaja, que –en la segona meitat del segle XIX– va fer un estudi prou detallat del conjunt, identificant lliurement les restes d'un palau d'August, del Fòrum, d'un temple de Júpiter i, fora del recinte, d'un temple dedicat a August.

Al llarg del segle XX, tots els autors que han tractat la problemàtica arqueològica de Tàrraco han manifestat la seva opinió, si bé destaca l'estudi dels elements arquitectònics fet per J. Puig i Cadafalch. Les línies mestres de la investigació actual, però, s'han anat definint a partir dels treballs realitzats des dels anys setanta per T. Hauschild, des del punt de vista arquitectònic, amb l'estudi de l'epigrafia de G. Alföldy i, més recentment, amb les excavacions i investigacions del Taller Escola d'Arqueologia i la Universitat Rovira i Virgili.

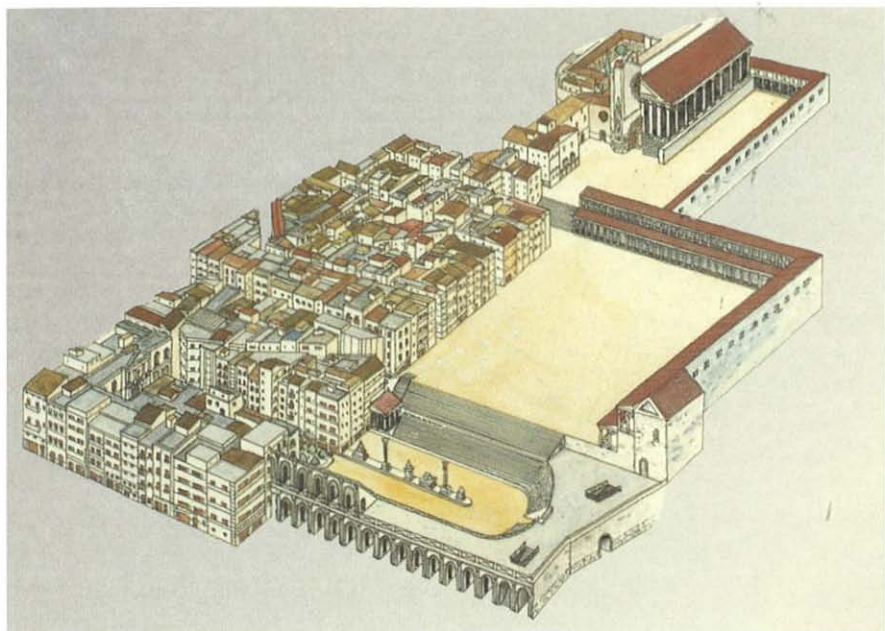
Abans de la construcció del Fòrum, sembla que bona part d'aquest sector de la ciutat estigué lliure d'edificacions. Les úniques restes arquitectòniques d'aquesta època que coneixem es troben a l'àrea de l'anomenat Pretori i de l'Antiga Audiència. La construcció del Fòrum provincial, a causa de les enormes característiques del projecte, hauria estat econòmicament impossible si hagués estat una àrea urbanitzada. En qualsevol cas, la gran transformació que es va fer impedeix

de conèixer amb profunditat quines eren les estructures que ocupaven aquesta àrea en època anterior.

El recinte de culte

La plaça superior, destinada a recinte de culte, és rectangular i té 153 m de fons per 136 m d'ample. Estava envoltada en tres dels costats per un pòrtic que en el mur exterior presentava una sèrie de finestres. En els extrems dels pòrtics laterals hi havia dues exedres, probablement decorades amb estàtues. En el pòrtic superior, en disposició axial, hi havia l'edifici de culte. Aquesta plaça o terrassa superior coincideix a grans trets amb la ubicació de la Catedral, en la construcció de la qual es van aprofitar les estructures de Fòrum. L'angle nord-oest del claustre de la Catedral reaprofitava el mur de fons d'aquest sector del pòrtic del recinte de culte; les seves restes, amb l'arc de l'exedra i diverses finestres, es poden contemplar a les dependències del Museu Diocesà i en altres sales del conjunt catedralici. Altres elements del conjunt provincial foren estudiats arran d'excavacions realitzades en el pati del claustre i en el jardí existent davant la capella de Santa Tecla la Vella.

Una part de les estructures del pòrtic oposat al descrit es conserven a l'interior de les cases existents entre els carrers de les Coques i de Sant Llorenç, i destaca el tram de mur amb una finestra visible a l'interior de la seu del Col·legi d'Arquitectes. Aquests pòrtics tenien en la part superior un àtic, decorat amb una sèrie d'escuts (*clipei*) amb representacions de Júpiter-

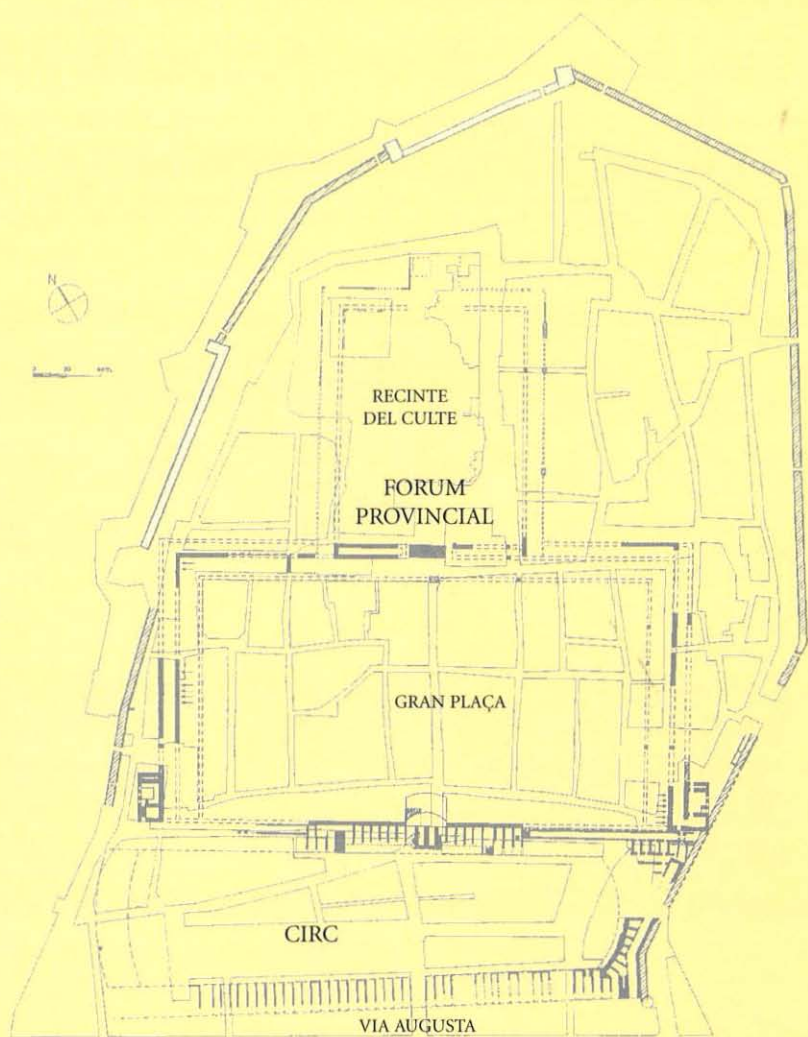

Reconstrucció hipotètica del Fòrum provincial i del Circ, així com del reaprofitament de les seves restes per la ciutat des de l'època medieval fins als nostres dies. La topografia de les construccions romanes condiciona de forma clara l'esquema urbanístic del centre històric de Tarragona. (Dupré/Sempere 1986)

Ammó i de la Medusa, seguint l'esquema iconogràfic del Fòrum d'August a Roma, esquema que fou copiat també per altres ciutats de l'Imperi, com la pròpia *Augusta Emerita* (Mèrida). Diversos fragments d'aquests *clipei* de marbre, apareguts en diferents indrets de la zona, es conserven al Museu Nacional Arqueològic. Les diferències d'estil són una prova de les restauracions de les quals fou objecte el conjunt durant l'Imperi.

Com hem dit, el recinte de culte del Fòrum estava presidit per un temple, dedicat al culte imperial provincial, que es trobava en l'eix de simetria del conjunt, integrat parcialment en el pòrtic superior.

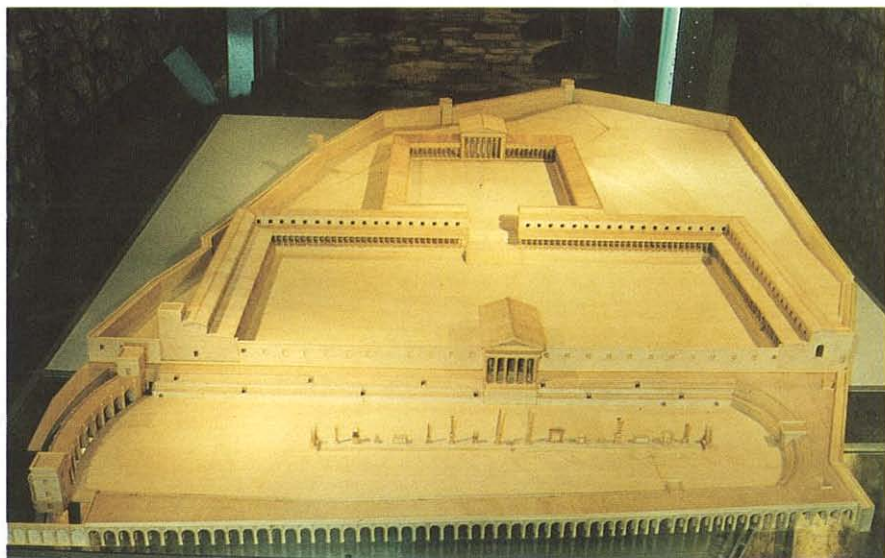
Les úniques restes arqueològiques conservades *in situ*, consistents en un dels murs de la *cella* i en el seu paviment de grans lloses de marbre blanc, es poden visitar a l'interior del Museu Diocesà. Coneixem, però, molts dels elements arquitectònics d'aquest impressionant edifici. Especialment interessants són una sèrie de fragments del fris, amb una decoració de garlandes, bucranis i diversos elements utilitzats en els sacrificis, com el birret, els asperges i el ganivet que feia servir el *flamen* durant el ritual. Una part d'aquestes peces i un fragment d'arquitrau del temple es troben encastats en una de les parets del claustre de la Catedral i la resta

Planta de les restes del Fòrum provincial i del Circ de Tàrraco, amb indicació de la trama urbana actual. Observeu com aquest gran projecte arquitectònic d'època Flàvia es troba encabit en l'espai delimitat per la muralla tardorepublicana. (TED'A)

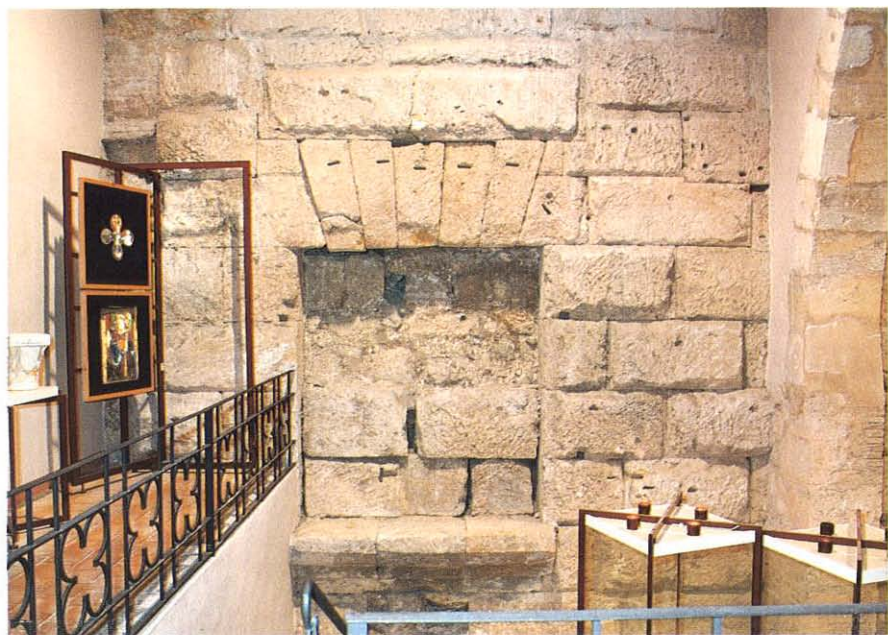
Vista de la part alta de Tarragona, amb les construccions medievals i modernes bastides sobre les restes monumentals d'època romana. (À. Rifa)

Maqueta amb la restitució del conjunt monumental romà, segons la proposta de R. Mar, amb el gran temple integrat en el pòrtic superior del recinte de culte. (J. Alberich)

Dues variants dels *clipei* amb representació del cap de Júpiter-Ammó conservats en el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Fragments d'aquests elements arquitectònics, que formaven part de la decoració de l'àtic del pòrtic del recinte de culte del Fòrum, han aparegut en diferents indrets de la part alta de la ciutat. (MNAT)

Gran finestra de carreus, oberta en el mur del pòrtic del recinte superior, conservada en el Claustre de la Catedral a l'interior del Museu Diocesà.

es conserven al Museu Arqueològic. Al Museu d'Història de Tarragona hi ha diversos fragments d'una gran columna de marbre que ha estat versemblantment atribuïda al temple provincial i associada a fragments de capitell d'estil corinti de grans dimensions. L'estudi de tots aquests elements, en marbre blanc de Carrara, ha permès determinar una alçada per a l'ordre (base + columna + capitell) d'aquest temple de més de 15 m. Les dimensions de l'edifici, similars a les d'edificis de culte de Roma, la qualitat dels materials d'importació utilitzats i dels tallers d'escultors –evidentment procedents de la capital– que els treballaren no fan més que confirmar la singularitat, importància i oficialitat del Fòrum provincial. Tradicionalment s'havia considerat que el temple que presidia aquest conjunt era el representat en monedes de l'època de Tiberi i citat a les fonts clàssiques; com ja hem comentat més amunt, recents investigacions permeten pensar que els edificis citats es trobaven a l'àrea del Fòrum de la colònia i que el temple del Fòrum provincial, construït en època de Vespasià, estava dedicat al culte que la província retia als emperadors i a la pròpia *Dea Roma*. L'estudi de les inscripcions conservades en aquesta zona confirma el caràcter sacre d'aquest recinte, ja que la majoria dels pedestals amb inscripció corresponen a estàtues imperials o de divinitats, dedicades per governadors provincials o alts càrrecs de l'administració de l'Imperi.

La plaça de representació

La segona terrassa, situada a un nivell més baix, ocupava una superfície que aproximadament duplicava l'anterior, amb 175 m de fons i 318 m d'ample. En els dos extrems del costat meridional de la plaça hi havia sengles torres que facilitaven l'accés a peu des del Circ.

Aquest segon recinte, conegut com plaça de representació, estava envoltat per una complexa estructura de pòrtics, almenys per tres dels seus costats. Els dos costats menors presentaven un pòrtic inferior d'uns 14 m d'amplada, que estava limitat exteriorment per un criptopòrtic cobert amb volta de mig punt. Damunt del criptopòrtic hi havia un segon pòrtic, més elevat, que completava el conjunt. Restes d'aquests porticats són la coneguda Volta del Pallol, situada a la plaça homònima, l'Arc d'en Toda i, al costat oposat, alguns edificis del sector oriental del carrer de Santa Anna i una part de l'anomenat Pretori, concretament la sala del sarcòfag d'Hipòlit. De fet, en la façana occidental d'aquest edifici es poden observar les fonamentacions i algunes de les falses pilastres dòriques i part de l'arquitrav del mur de fons del pòrtic inferior del costat oriental de la plaça de representació del Fòrum. Altres pilastres es conserven en diversos punts del recinte.

El pòrtic de fons de la plaça estava interromput per una escalinata central que comunicava els dos recintes coincidint, aproximadament, amb l'escalinata existent davant la Catedral i, probablement, per dues escales situades al final dels pòrtics del recinte de culte. A la part central,

entre les escales, per darrere del pòrtic hi havia un criptopòrtic amb una coberta allindada, que es conserva a l'interior d'alguns edificis actuals. Als extrems d'aquest costat del pòrtic corresponen les restes conservades a l'actual plaça del Fòrum i a l'interior dels edificis existents a l'angle format pels carrers de la Civaderia i del Notari Albiñana, on hi ha les restes d'un aqüeducte que portava aigua a aquest sector monumental de la ciutat.

Als angles meridionals de la plaça, dues grans torres facilitaven l'accés als diversos nivells dels pòrtics i a la plaça des de la part superior del Circ. Les restes d'aquests dos edificis es conserven integrades en l'Antiga Audiència, a la plaça del Pallol, i

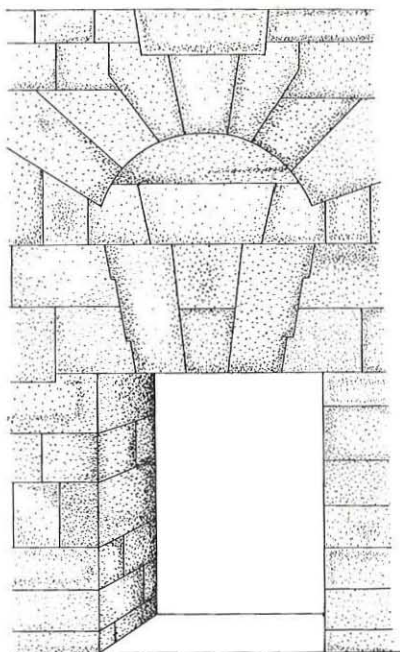
en l'anomenat Pretori –actual Museu d'Història de Tarragona– de la plaça del Rei. L'anomenat Pretori o Castell del Rei conserva l'estructura de la torre d'accés al Fòrum, part del criptopòrtic i les restes d'una construcció anterior al conjunt forense. En el segle XVI fou transformat en palau dels reis de la corona catalanoaragonesa, la qual cosa –afegida a les reformes posteriors– fa que la comprensió de l'edifici romà sigui complicada. Cal destacar la presència d'un conjunt de portes de grans dimensions que facilitaven els recorreguts interns de l'edifici d'època Flàvia. A l'Antiga Audiència es conserven les restes d'una torre bessona a la del Castell del Rei. En l'edifici, que en el segle XVI

Restes del pòrtic occidental de la plaça de representació del Fòrum provincial, conservades a la plaça del Pallol. Observeu l'alçada del mur occidental del criptopòrtic i, a la part superior, la del primer pis del pòrtic que delimitava el recinte provincial per aquesta banda. En la part inferior, una de les portes d'accés a aquesta gran plaça, bastida amb grans carreus encoixinats de pedra local. (I. Peña)

Passarel·la d'entrada a l'anomenat Pretori, que recupera l'accés i les portes monumentals d'època romana. (J. Alberich)

Porta –conservada en la torre de l'Antiga Audiència– que facilitava l'accés des del nivell superior del Circ a l'interior de la torre, des de la qual –mitjançant diferents escalinates– hom podia assolir els diversos pòrtics del Fòrum. L'estructura de la llinda adovellada i de l'arc de descàrrega, que cobreixen l'obertura, fan d'aquesta porta un exemplar únic en l'arquitectura romana.

estigué ocupat pel Pes de la Farina i per la residència del bisbe de Vic, es pot contemplar una part de les escales que facilitaven la comunicació entre els diversos nivells del Fòrum i el Circ, entre les quals destaca el tram i la porta conservats a l'interior de la sala del Col·legi d'Advocats. A la mateixa plaça del Pallol hi ha una porta que formava part dels accessos rodats a la plaça de representació del Fòrum; accessos que es trobaven al costat de les torres, coincidint amb

les actuals places del Pallol i del Rei. El centre de la plaça, probablement enjardinada, estava destinat a les estàtues de l'elit provincial. No ha arribat fins a nosaltres cap estàtua procedent d'aquest conjunt monumental però disposem d'una bona quantitat dels pedestals amb inscripcions que n'eren la base. El seu estudi epigràfic permet saber que, en la majoria dels casos, es tractava d'estàtues dels *flamines*, sacerdots provincials, de membres de l'ordre senatorial –honorats

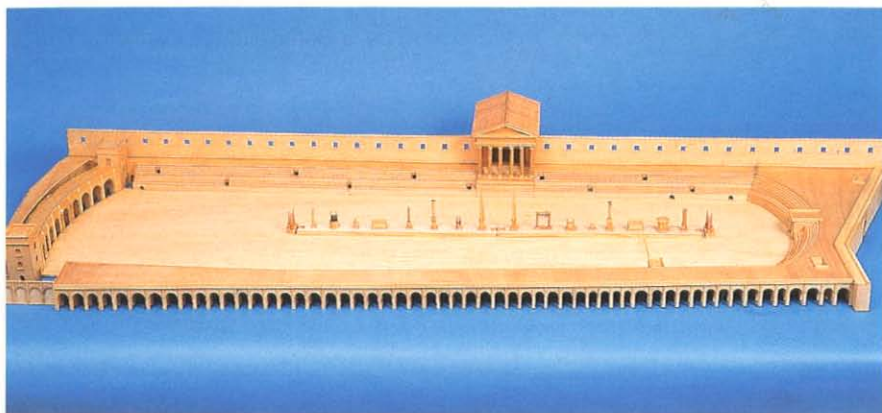
pels integrants del consell provincial– i, excepcionalment, d'altres alts càrrecs de l'administració. El fragment de la *lex de flamonio*, que regulava les atribucions del flamen provincial, trobada a Narbona, capital de la *Gallia Narbonensis*, mostra com els *flamines*, després d'ostentar el seu càrrec, tenien dret a que se'ls dediqués una estàtua en el Fòrum.

Les investigacions sobre el Fòrum provincial de la *Hispania citerior* es troben encara en una primera fase; falten encara nombrosos estudis de detall dels diversos elements conservats; caldrà esperar nous treballs que ens puguin aproximar millor a la seva realitat i poder ubicar aquells edificis que, com l'arxiu (*tabularium*), la caixa (*arca*) o l'hemicicle on se celebraven les reunions del concili provincial (*concilium provinciae*), sabem que formaven part del conjunt.

Pel que fa a la cronologia, les dades estatigràfiques proporcionades per diverses excavacions realitzades a les últimes dècades permeten situar la construcció del Fòrum en els primers anys de l'imperi de Vespasià, a partir de l'any 70 dC. Aquesta data es veu confirmada tant per l'estudi dels diversos elements arquitectònics atribuïts a aquest conjunt com per les dades proporcionades per l'epigrafia: no hi ha cap inscripció anterior a l'any 70 dC ni coneixem cap sacerdot provincial d'abans d'aquell moment. Fou concretament ales-

hores quan Vespasià concedí a tots els habitants d'Hispania la ciutadania romana (73/74 dC) i el període en què es va introduir el culte imperial a les províncies occidentals de l'Imperi. Segons les dades existents, tot sembla indicar que si l'organització administrativa *de facto* de la província es remunta a l'època d'August, des d'aquest moment fins a l'època Flàvia totes les cerimònies i els actes que hi estaven relacionats es degueren celebrar en el Fòrum de la colònia.

A partir de Vespasià, els natalicis d'August, dels emperadors deïficats i dels imperants es commemoraven amb sacrificis, processons i espectacles en el gran recinte provincial. Plaça i recinte de culte eren la seu dels primers, mentre que el Circ i l'Amfiteatre allotjaven els espectacles que permetien reunir la població i fer-la participar del ritual, que tenia un fort contingut ideològic. L'arqueologia ha permès documentar una profunda transformació del conjunt del Fòrum al llarg del segle V, moment en el qual bona part de les seves estructures arquitectòniques es modifiquen. La presència d'una inscripció dedicada als emperadors Lleó I i Antemi (anys 468-472) demostra la continuïtat, fins a aquell moment, d'almenys una part del Fòrum en les seves funcions originals. En qualsevol cas, es tracta d'una imatge puntual d'una nova societat que tenia ja unes noves creences i participava en ritus diferents.

Detall de la maqueta amb la restitució del Circ de Tàrraco, exposada en el Museu d'Història de Tarragona. (J. Alberich)

El circ

Destinat a les curses de carros, el Circ romà de Tàrraco formava part del gran complex arquitectònic que era la seu del concili provincial de la *Hispania citerior*. Testimonis històrics d'època antiga relatius al Circ són dues inscripcions funeràries de dos aurigues del segle II dC; la d'*Eutyches*, amb un text poètic de gran bellesa, fins fa poc conservada al palau arquebisbal, i la de *Fuscus*, actualment a Chevening (Anglaterra). Una carta del rei Sisebut (612-621) en què denuncia el bisbe metropolità de Tarragona, Eusebi, per la seva afició als *ludi faunorum* (jocs amb animals) podria ser una prova de la continuïtat dels jocs al Circ com a edifici d'espectacles, perquè –en aquesta època– ni el Teatre ni l'Amfiteatre funcionaven. Es tractaria, no obstant això, d'un reaprofitament parcial de l'edifici.

En el segle XII, la nova ciutat feudal ocupà tan sols l'espai del Fòrum provincial i

quedà el Circ fora de la muralla. A l'any 1128 correspon la primera menció escrita del Circ, quan es fa cessió al bisbe de Vic de l'església de Sant Salvador del Corral; el Corral (gran recinte clos, no cobert) és el nom amb el qual, des d'aleshores, hom farà referència al monument. En el segle XIII s'havia convertit en un raval de la ciutat, com ho demostren les nombroses mencions documentals, i a partir de 1368 –amb la construcció d'una nova muralla– quedà definitivament incorporat al nucli urbà. De fet, la muralla del segle XIV aprofita la façana meridional del Circ com a parament intern, motiu pel qual la façana està en alguns punts força ben conservada.

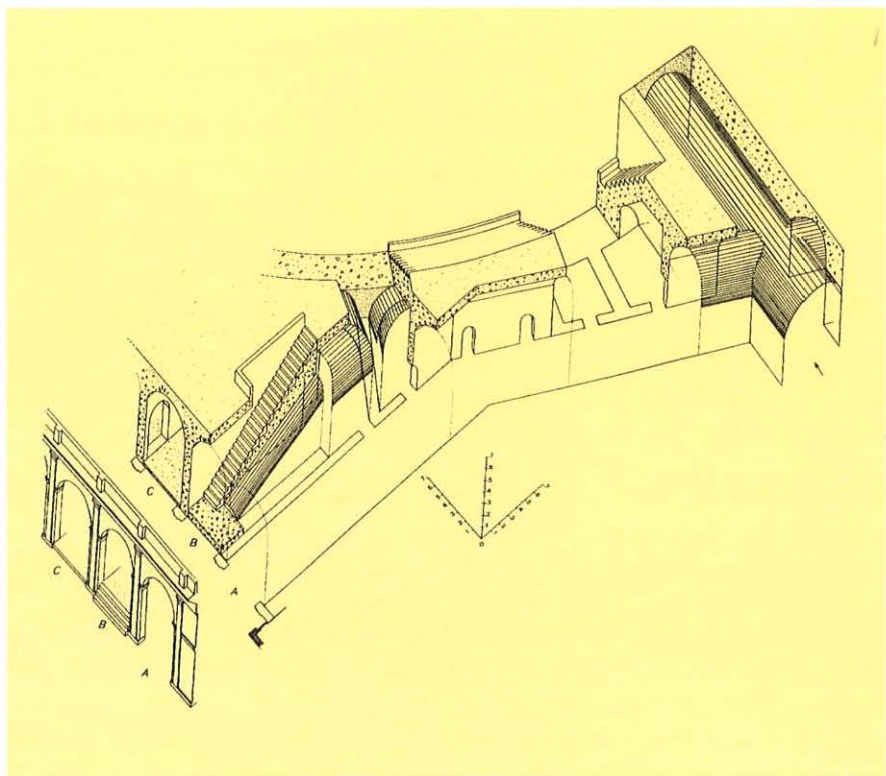
El primer autor –conegut– interessat en l'estudi del monument fou Lluís Pons d'Icart, que li dedicà un capítol del seu conegut llibre publicat l'any 1572. A partir del segle XVIII són nombroses les re-

ferències al monument per part de diferents autors, així com els plànols militars que ens mostren les seves restes, com els dibuixos de J.R. Silvy (1748), els de F. Bonifàs publicats per E. Flórez (1769) i els d'A. de Laborde (1806). Una menció especial mereixen els treballs realitzats per B. Hernández Sanahuja, que, al llarg del segle XIX, va fer una intensa labor de documentació que li permeté una gairebé total comprensió del monument.

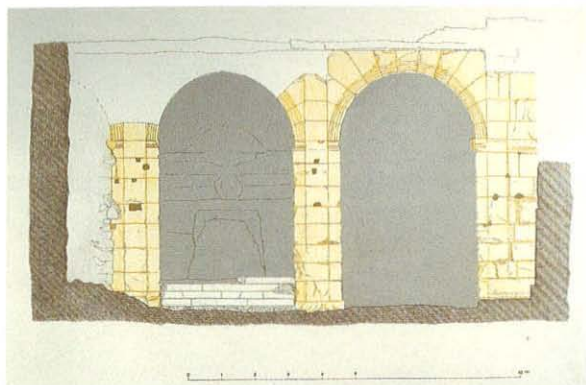
Dels estudis recents destaquen els treballs portats a terme en la dècada dels

vuitanta, primer pel Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya i, més tard, pel Taller Escola d'Arqueologia (TED'A). Aquestes actuacions es van centrar en el sector sud-oriental del Circ i en la realització de diverses intervencions d'urgència a la resta del monument; fruit d'aquests treballs ha estat la incorporació del Circ de Tàrraco a la bibliografia científica internacional.

Els treballs realitzats a l'anomenada *capçalera oriental*, objecte del Pla Especial de Protecció Pilats, s'han completat

Axonometria de les estructures arquitectòniques de l'extrem sud-oriental del Circ. Aquest és el sector conegut com «capçalera oriental», de visita includible. (Dupré/Massó/Palanques/Verduchi 1988)

Alçat de l'extrem oriental de la façana meridional del Circ, per davant de la qual passava el tram urbà de la Via Augusta. (Dupré/Massó/Palancques/Verduchi 1988)

Vista de l'extrem oriental de la façana meridional del Circ. A la dreta de la foto es veu la fonamentació de la Torre de les Monges (segle XIV) i, a sota, la d'una de les portes de la muralla romana. (TED'A)

amb un projecte de restauració a càrrec de l'arquitecte Andrea Bruno. Les excavacions portades a terme en aquest sector, de visita recomanada, han permès documentar la presència de restes de la muralla tardorepublicana (segle II aC), de construccions anteriors al Circ (segle I dC) i d'una llarga sèrie d'estructures que arriben fins a l'actualitat; destaquen els llenços de muralla del segle XIV, inclosa la coetània Torre de les Monges, el baluard de Carles V (segle XVI) i diverses estructures militars dels segles XVIII i XIX. Així mateix, totes les voltes d'aquest sector del Circ presentaven reutilitzacions (habitacles, magatzems, dipòsits, etc.) des de l'època medieval fins als nostres dies. Aquesta superposició i el reaprofitament d'estructures del Circ han generat una situació molt complexa en la qual les restes del monument romà es troben no a sota dels edificis actuals sinó que –en la majoria dels casos– s'hi troben immerses. Aquest fet, similar al que trobem al Fòrum provincial, ha motivat, d'una banda, que les restes mantinguin un excel·lent estat de conservació i, de l'altra, que la topografia de la ciutat actual respongui –a grans trets– al projecte arquitectònic romà. En conseqüència, molts carrers coincideixen amb alineacions romanes i molts desnivells (escales, rampes) es justifiquen per la presència d'estructures del Circ en el subsòl. Les façanes de les cases del carrer del Trinquet Vell se superposen al mur del podi, mentre que les cases del costat meridional de la plaça de la Font corresponen, una a una, a les voltes romanes que suportaven les grades. L'administració pública –en col·laboració amb

la iniciativa privada– ha treballat, des de 1985 perquè les restes del passat quedin integrades de forma coherent a la ciutat actual.

L'espectacle

Els espectacles que es desenvolupaven en el Circ gaudien d'un gran predicament entre els romans. Rere els *ludi circenses*, jocs de circ, hi havia tota una complexa organització de cria de cavalls, de formació d'aurigues i d'escoles competidores integrades en diverses faccions a les quals pertanyien les diferents quadres i els mateixos aurigues. El públic participava intensament en les curses i la vida de la ciutat es paralitzava. Abans de l'inici de les curses es feia una cerimònia, la *pompa*, en la qual participaven les imatges de les divinitats i dels emperadors deïficats, les autoritats, els atletes, etc. A Tàrraco, els espectacles que s'organitzaven al Circ representaven l'aspecte lúdic de les celebracions i els ritus vinculats al Concili provincial de la *Hispania citerior*.

L'edifici

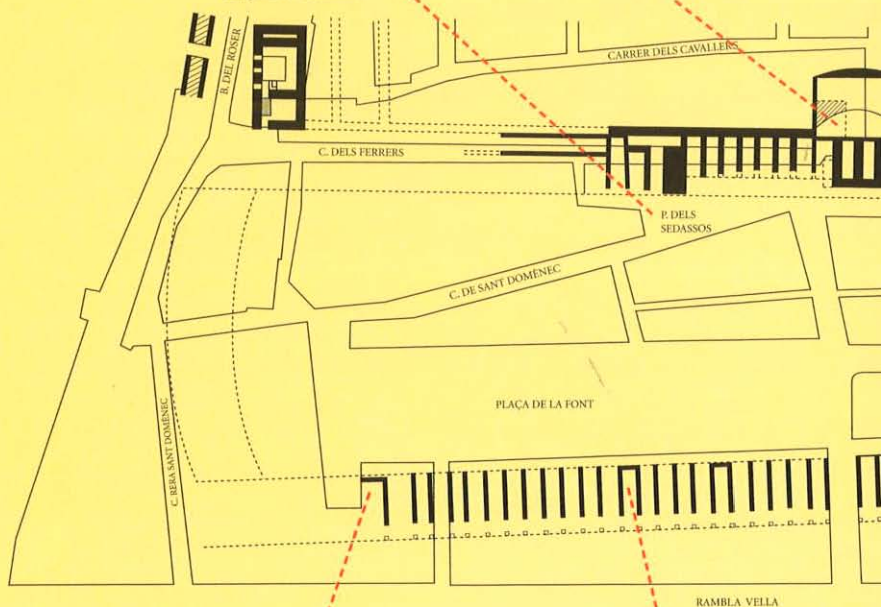
La forma dels circs ve determinada per les característiques de l'espectacle que s'hi desenvolupava. Així, ens trobem davant d'una pista allargada (*arena*) dividida per una barrera central (*eurypus*), entorn de la qual els carros de cursa que sortien de les carceres situades en un extrem, feien un total de set voltes per tal de mesurar l'habilitat dels aurigues, la re-

Plaça dels Sedassos

Pizzeria PULVINAR

0 20 40 m.

Celler QUIM

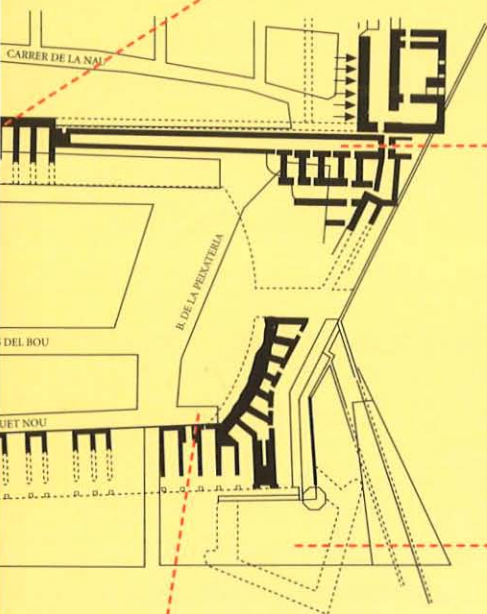

Alimentació EL PÒDIUM

Restaurant LES VOLTES

CAPÇALERA ORIENTAL DEL CIRC

MUSEU D'HISTÒRIA

CAPÇALERA ORIENTAL DEL CIRC

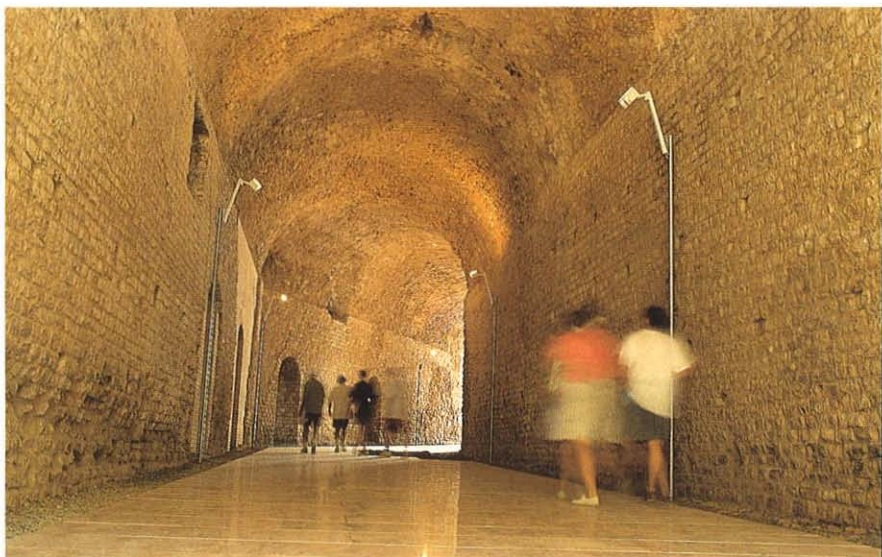
Planta del Circ romà de Tàrraco amb indicació de la trama urbana actual i dels punts en els quals es poden visitar les restes més significatives del monument.

sistència i velocitat dels cavalls i arribar guanyadors a la línia de meta. L'arena estava envoltada per les grades, des de les quals els espectadors podien seguir –sense problemes per estar elevades– els esdeveniments de la cursa. En la barrera central, set ous i set dofins indicaven les voltes completades pels carros.

Les voltes de la graderia del costat meridional del Circ de Tàrraco estan reaprofitades per les edificacions actuals de tal manera que els murs que separen les diferents propietats coincideixen, en un noranta per cent dels casos, amb estructures romanes.

La graderia septentrional, adossada al mur d'aterrament de la plaça del Fòrum provincial, està conservada gairebé completament, la qual cosa ha determinat el desnivell existent entre els carrers

del Ferrers i de l'Enrajolat –sobre les voltes– i el del Trinquet Vell –situat uns tres metres per sobre de l'arena, seguint l'alineació del podi. Al centre d'aquest costat del circ, coincidint amb l'eix de simetria del conjunt provincial, el carrer Major arrenca d'una antiga porta (Portal de N'Olivera) del recinte del segle XII; aquesta porta no feia més que aprofitar la presència d'una escalinata romana que facilitava la comunicació entre el *pulvinar* del Circ (tribuna principal i lloc on es col·locaven les imatges de les divinitats que protegien l'espectacle) i la plaça del Fòrum. Els dos extrems del monument presenten problemàtiques molt diverses. El costat occidental, on hi havia les *carceres*, es veié afectat per la construcció del convent dels dominics, actual seu de l'Ajuntament, i només la curvatura del carrer de

Vista d'una de les voltes (la més oriental) del Circ. Es pot observar la qualitat del parament de petits carreus (*opus vittatum*), així com l'excel·lent estat de conservació de la coberta de la volta. (J. Alberich)

Aspecte general de l'extrem oriental del Circ, l'any 1997. Després dels recents treballs, tot i la quantitat d'estructures superposades i l'esvoranc provocat per la voladura de 1813, s'identifiquen plenament les estructures de l'edifici romà.

les Salines permet hipotetitzar una relació amb les estructures romanes. El sector oriental correspon a la part corba de les grades i ha estat fins al segle XX, bàsicament a causa de la situació estratègica, de propietat militar.

El Circ de Tàrraco té unes dimensions reduïdes respecte d'altres monuments similars. La seva ubicació dins del recinte urbà, limitats els seus extrems per les muralles republicanes, en va condicionar la forma i va determinar la superfície màxima. D'altra banda, el fet que estigués entre el Fòrum provincial i la ciutat fou la causa que el servís per articular els accessos al fòrum des de la ciutat i viceversa.

Malgrat les poques dades disponibles de les *carceres*, les dimensions de l'edifici s'han fixat en 325 m de longitud i una am-

plada que oscil·la entre 100 i 115 m. L'*arena* tenia una longitud de 290 m, una amplada de 67 m, a l'extrem oriental i de 77 m, al costat oposat, per tal de facilitar la sortida de les quadrigues. La longitud de l'*eurypus* –també anomenat *spina*– s'ha calculat en uns 190 m.

La tècnica constructiva utilitzada és la del formigó encofrat (*opus caementicium*), per a les cimentacions i voltes, mentre que la façana, el podi i altres elements aïllats eren de grans carreus (*opus quadratum*). Pel que fa als murs de suport de les voltes, hom va utilitzar paraments de petits carreus (*opus vittatum*) per a les parts accessibles al públic i de pedres irregulars (*opus incertum*) per a la resta.

La façana meridional del Circ, la que donava al tram urbà de la *Via Augusta* –i, per

tant, a la ciutat—, estava estructurada a base d'una seqüència d'arcs de set metres d'alçada, separats per falses pilastres, que permetien l'accés a les diverses voltes.

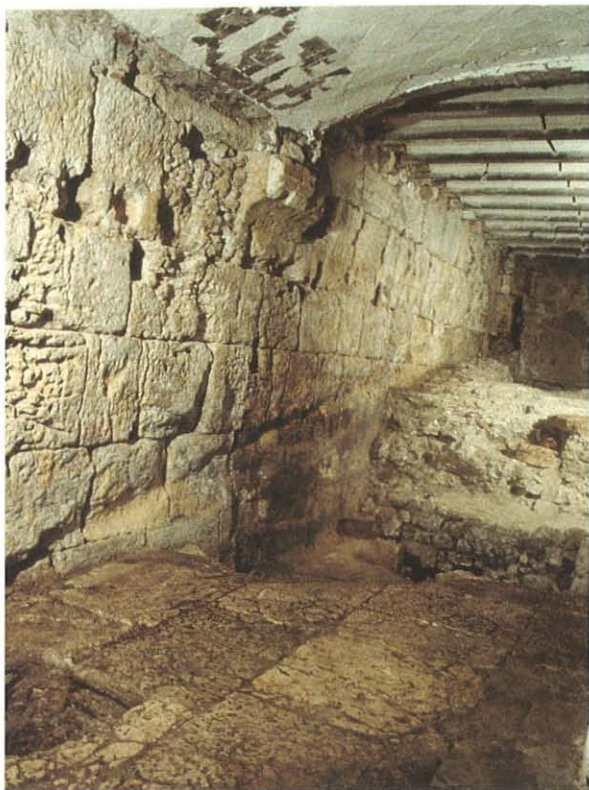
L'edifici estava articulat com una successió de voltes perpendiculars al podi que envoltava la pista; aquestes voltes arrenquen del mur del podi amb una inclinació d'uns 40 graus, en els trams en què feien de suport a la graderia, per convertir-se en horitzontals allí on sostenien el passadís superior, que envoltava les grades. Al sector septentrional, aquestes voltes s'adossen al mur del Fòrum, mentre que al costat oposat es lliuren directament a les estructures de la façana. Aquest esque-

ma compositiu s'adapta a una sèrie de variacions motivades per la funció i ubicació de l'edifici. D'altra banda, les necessitats de circulació i d'accés als diversos sectors del monument i al Fòrum provincial van determinar la presència d'una sèrie d'escales a l'interior d'algunes voltes.

En la dècada dels anys vuitanta es van portar a terme una sèrie d'intervencions d'urgència a diversos establiments que, com que eren reformats, oferien la possibilitat de fer noves investigacions a l'hora d'integrar les restes del Circ en la ciutat actual, fent-les visitables i preservant-les per al futur. Els treballs realitzats al restaurant anomenat aleshores El Circ, l'any 1985,

Vista de la capçalera oriental del circ, després de l'enderrocament de les cases de la baixada de la Pescateria, obtinguda durant les excavacions de 1998. (L. Piñol)

Detall de les estructures existents en la pizzeria "Pulvinar". Observeu l'enllosat i l'empremta en el mur lateral de l'escalinata que comunicava el nivell superior del Circ i el seu pulvinar amb la gran plaça de representació del Fòrum Provincial, a l'eix de simetria del conjunt arquitectònic.

A la part superior, les restes posades al descobert per les excavacions arqueològiques (García); a la inferior, adequació del local com a restaurant.

permeteren deixar a la vista una nova volta, recuperar part del podi o descobrir dos arcs d'un pòrtic paral·lel a la façana meridional, desconegut fins aquell moment. Una actuació al restaurant Les Voltes donà com a resultat la recuperació de tres voltes, d'un accés des de l'*arena*, de part del podi i la identificació d'un tram d'una claveguera monumental del Fòrum provincial.

Actuacions del TED'A (1986-1990) van permetre localitzar un tram del podi del costat meridional, conservat *in situ*, fins i tot amb el seu coronament, a la botiga d'alimentació El Pòdium, i un altre tram del mateix podi en una antiga botiga de confecció de la mateixa plaça de la Font (ara Celler Quim). L'actuació més espectacular fou, però, la identificació –gràcies als treballs efectuats a la pizzeria Pulvinar– d'un accés monumental que connectava la tribuna del Circ amb la gran plaça del Fòrum mitjançant una primera

escala recta, conservada a l'entrada dels pubs La Cova i Màgic, i una segona, curvilínia, més ampla i emmarcada per murs de carreus, visible a la citada pizzeria, juntament amb un enllosat. Tota aquesta estructura està fonamentada sobre quatre grans voltes –actualment ocupades pels pubs esmentats, el subterrani de la pizzeria i un magatzem particular– situades a la baixada de la Misericòrdia. Darrerament s'estan portant a terme importants intervencions municipals a la baixada de la Pescateria i a la plaça dels Sedassos. La construcció del Circ podem situar-la en època de Domicià, és a dir, en la darrera dècada del segle I dC, per a completar el gran projecte del complex provincial. Altres dades estratigràfiques ens permeten afirmar que, en el segle V dC, diferents sectors del Circ havien estat ja amortitzats perquè algunes voltes s'utilitzaven com a estructures d'habitació.

L'amfiteatre

Ubicat fora de l'antic recinte emmurallat de la ciutat, l'Amfiteatre de Tàrraco és, juntament amb el d'Empúries (de característiques i dimensions molt més modestes), l'únic d'aquest edificis coneguts a Catalunya. L'amfiteatre és una construcció pública originària de l'arquitectura romana en la qual se celebraven dues classes d'espectacles: les lluites de gladiadors (*munera*) i les lluites o caceres de feres salvatges (*venationes*). Excepcionalment, també eren testimonis d'execucions públiques de penats condemnats a ser devorats per les feres (*damnatio ad*

bestias). En alguns, no pas en el de Tàrragona, es representaven simulacres de batalles navals (*naumachiae*), la qual cosa implicava omplir amb quantitats ingents d'aigua l'espai destinat als jocs.

Una recent troballa epigràfica ha permès documentar que l'Amfiteatre de Tàrraco va ser construït al començament del segle II dC per un important personatge: un *flamen provinciae Hispaniae citerioris*. Si bé en coneixem el càrrec públic, en desconeixem el nom car les restes conservades de la inscripció monumental que commemorava aquest fet no han permès identificar-lo.

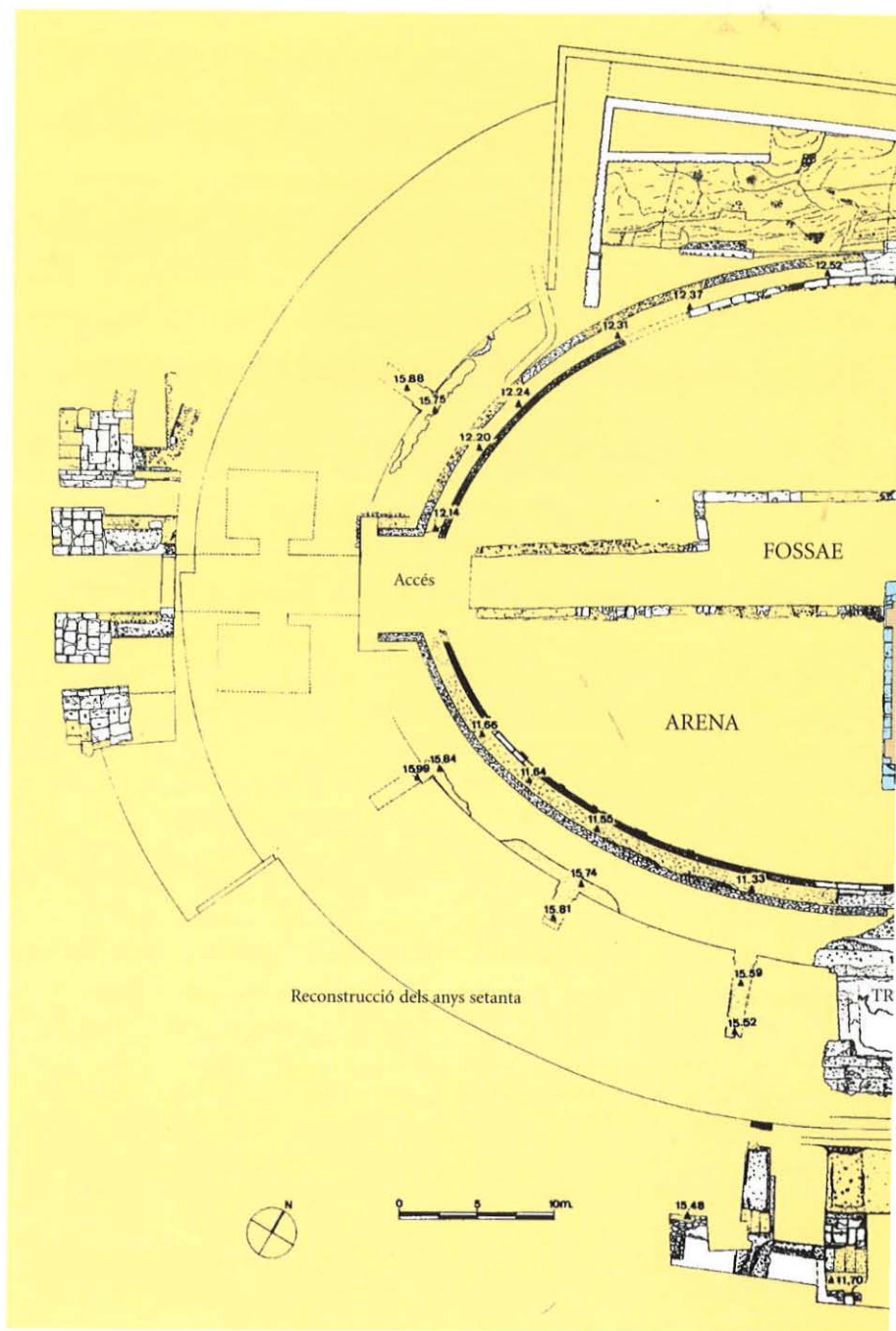

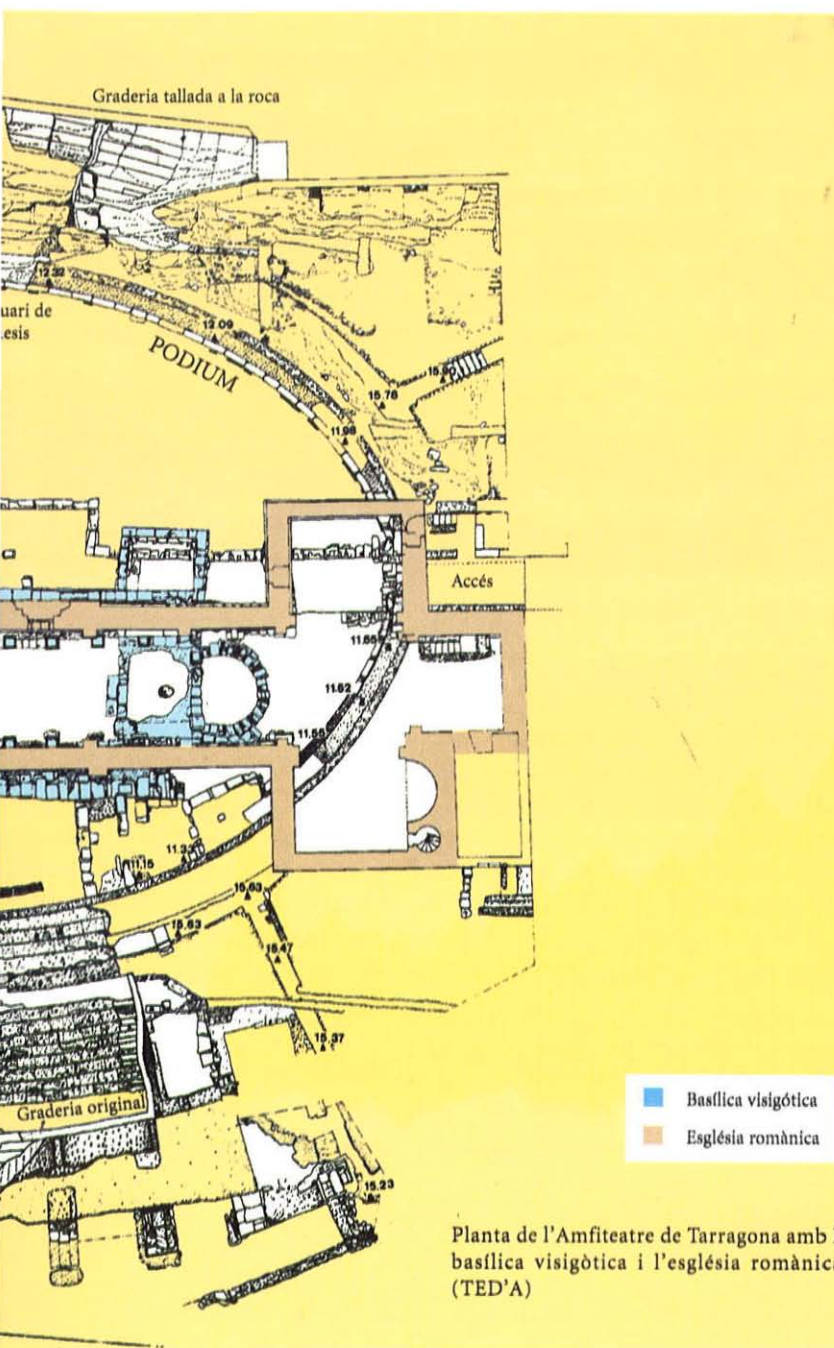
Vista de la zona de l'Amfiteatre romà al començament del segle XX. En aquesta època encara estava en funcionament el penal del Miracle, en què hom allotjà –a partir de l'any 1801– els presidiaris que van participar en la construcció del port de la ciutat. Algunes dependències penals reaprofitaven les estructures del convent dels frares trinitaris, instal·lat en aquest indret des de 1576. A la dreta de la fotografia es veu la graderia de l'Amfiteatre romà inserida en les construccions d'època moderna. (H.Vallvé)

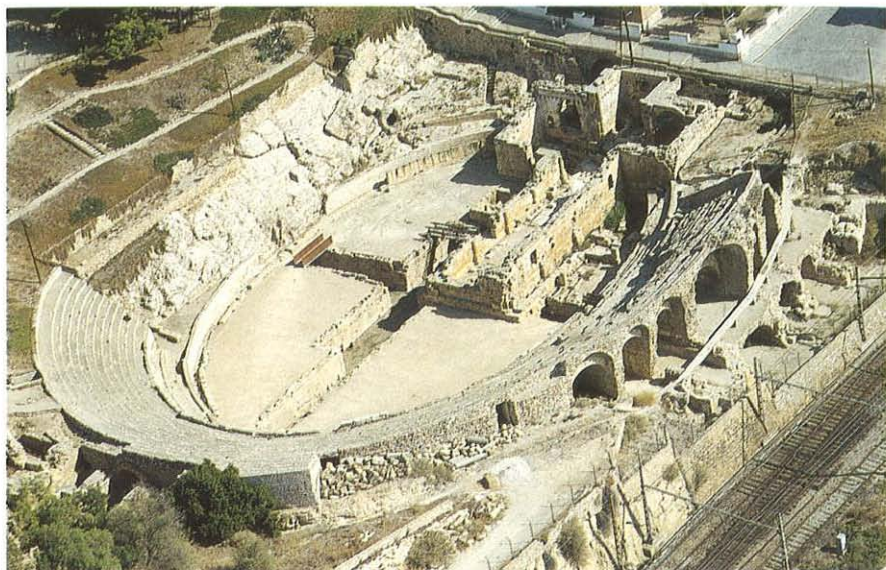
La construcció en aquest indret, al peu del turó on s'assenta la ciutat i al costat de la platja, va comportar la destrucció d'una modesta necròpolis d'inhumació i d'incineració del segle I dC, situada entre la *Via Augusta* i el mar. Tanmateix, la ubicació respon a la intenció d'aprofitar el pendent natural del terreny per construir part de les grades de l'edifici, tècnica de secular tradició dins de l'arquitectura antiga dels edificis d'espectacles. Les restes de l'Amfiteatre tarragoní permeten conèixer amb cert detall les seves característiques. Es tracta d'una construcció de forma el·líptica que representa una àrea central, anomenada *arena*, on es desenvolupaven els jocs. L'*arena* té unes dimensions de 61,50 x 38,50 m i presenta unes construccions subterrànies (*fossae*) que la creuen longitudinalment i transversalment. Aquestes fosses, que estaven cobertes –sota la sorra– amb bigues i un sostre pla de fusta que les feien invisibles als espectadors, allotjaven els

complexos mecanismes escenogràfics necessaris per al bon funcionament dels jocs. Així, les excavacions arqueològiques han constatat l'existència d'una sèrie de muntacàrregues accionats mitjançant uns contrapesos de pedra que permetien l'aparició a l'arena de feres i homes cada cop que canviava el número escènic, així com els petits decorats que els ambientaven. D'altra banda, aquestes subestructures formaven part dels espais de servei necessaris per al manteniment dels espectacles. A l'extrem occidental de la fossa transversal, la troballa d'una pintura mural amb la representació de la deessa Nèmesis, divinitat protectora dels gladiadors i dels caçadors (*venatores*), permet demostrar l'existència d'una petita capella privada en la qual els lluitadors farien els seus precis i oracions abans de sortir a l'*arena*.

L'*arena* estava separada de les grades on seien els espectadors (*cavea*) pel *podium*, un alt mur de 3,25 m construït amb dues

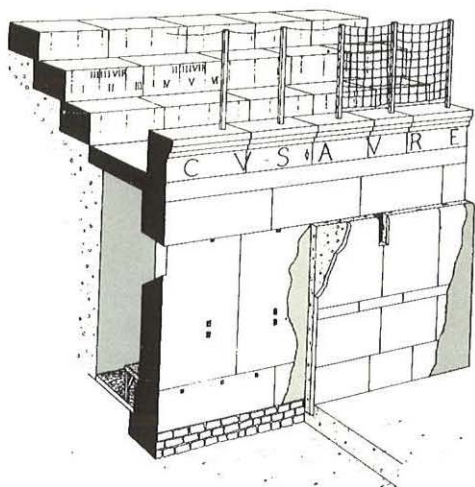

Vista general de l'estat actual de l'Amfiteatre romà de Tarragona. Al bell mig de l'edifici d'espectacles, s'observen les restes de la basílica visigòtica i de l'església romànica de la Mare de Déu del Miracle. (A. Rifa)

finalitats bàsiques. Per una banda, era una barrera defensiva que salvaguardava els espectadors dels perills provocats pels combats, defensa reforçada per l'existència d'una xarxa en la seva part superior. Per altra banda, possibilitava la visualització correcta, des de qualsevol dels seients, del desenvolupament dels jocs, fet que no seria factible si les primeres filades de grades estiguessin al mateix nivell que l'*arena*. Rere el mur del podi s'observen les restes d'un passadís de servei perimetral, únicament interromput pels dos grans accessos longitudinals a l'*arena* i per l'existència d'un santuari (*sacellum*) excavat a la roca en el sector occidental, tot just al costat de la fossa transversal i vinculat, sens dubte, a la deessa Nèmesis com testimonia la seva relació

amb la capella subterrània que hem comentat abans.

Les restes conservades de les grades (*cavea*) permeten restituir amb certa precisió l'espai destinat als espectadors. Com hem dit, gran part del sector occidental va ser construït mitjançant el retall en la roca viva de les diferents filades dels seients, que encara són visibles en l'actualitat malgrat la forta erosió patida. La resta de les grades va ser construïda gràcies a l'ajut de grans caixes massisses de morter de calç i de voltes encofrades, part de les quals són visibles en l'únic sector originari conservat de la banda que dona a mar. La *cavea* estava dividida en tres sectors diferents (*maeniana*), separats entre si per passadissos i murets, que permetien la rígida distribució i ordenació

Reconstrucció hipotètica del coronament del podi de l'Amfiteatre amb la inscripció commemorativa de la reforma efectuada per Heliogàbal l'any 221 dC. S'observen les plaques de marbre del revestiment exterior, les petites espitlleres obertes en els ortostats del mur del podi que permetien la il·luminació del passadís perimetral intern, la xarxa protectora sobre el coronament del podi i les primeres filades de la graderia amb les inscripcions dels seients reservats a les personalitats de la colònia. (TED'A)

Placa que formaria part de la inscripció commemorativa de la construcció de l'Amfiteatre de Tàrraco a començament del segle II dC. La restitució del text segons G. Alföldy: [- fla]men Rom[ae Divorum et Augustorum] provi[nciae Hispaniae citerioris] proporciona un text de 7,40 m de longitud per a la primera línia i de 5,30 m per a la segona. Aquesta gran inscripció, formada per successives plaques unides entre si, estaria situada sobre una de les portes d'accés de l'Amfiteatre i donaria testimoni de la construcció de l'edifici per un sacerdot de la província del qual desconeixem el nom. (García)

FLAMEN ROMAE · DIVORVM · ET · AVGVSTORVM
PROVINCIAE · HISPANIAE · CITERIORIS

jeràrquica dels espectadors segons la importància del seu estatus social. El sector inferior, el més pròxim a l'*arena* i destinat als grups més privilegiats, estava format únicament per tres filades de seients; el sector intermedi tenia deu filades, i el sector superior comptava amb onze filades, de les quals tan sols s'han conservat les restes de les tres primeres. A l'eix central de la part de la *cavea* que dona a la banda de mar, i entre el sector inferior i mitjà, se situaria la *tribuna* de les autoritats, de la qual només s'ha conservat la plataforma i les restes de l'arc monumental d'accés. La restitució de l'edifici –amb unes dimensions totals de 109,50 m x 86,50 m– permet atribuir una amplada de 24 m a la *cavea*, amb una capacitat

aproximada de catorze mil espectadors. Poques són les dades que tenim sobre la façana i els accessos de l'Amfiteatre. La façana estaria construïda amb grans carreus de pedra calcària formant un ordre d'arcs perimetral, amb lleugeres variacions segons la topografia a la qual s'adapta l'edifici. Dues grans portes, situades a l'eix longitudinal, permetrien l'accés directe a l'*arena* mitjançant uns passadissos en volta. Els seus noms antics (*triumphalis* i *libitinensis*) fan referència a l'entrada de la processó inaugural dels espectacles (*pompa*) i a la retirada dels morts a la seva fi. Tanmateix, un accés subterrani (*crypta*) connectaria la fossa transversal amb la platja. L'arrasament de la façana no ha permès documentar

Pintura mural de Nèmesis apareguda en una de les parets de la fossa transversal de l'Amfiteatre. Es data al segle III dC i representa –en el centre de la composició– la deessa Nèmesis, amb un geni de l'amfiteatre a la seva esquerra i, a la seva dreta, un *venator* (caçador) amb un ós. Els gladiadors i els caçadors s'encomanarien a la deessa abans de sortir a l'*arena*. (MNAT)

les portes d'accés del públic però sí els passadissos i les obertures que facilitarien la circulació i la distribució a les grades.

Un segle després de la construcció es va produir una important reforma edilícia a l'Amfiteatre. Aquesta reforma va ser commemorada amb una inscripció col·locada en la part superior del *podium*, resseguint el perímetre de l'*arena*. G. Alföldy hi ha restituit els títols de l'emperador Heliogàbal, així com els detalls de la reforma, efectuada l'any 221. Les restes d'aquesta inscripció monumental són encara visibles en el monument.

Posteriorment, el 21 de gener de l'any 259, són cremats vius a l'*arena* de l'Amfiteatre el bisbe cristià Fructuós i els seus diaques, Auguri i Eulogi, arran de la persecució decretada per Valerià contra els caps rectors de l'església. Aquest fet, conegut gràcies a la conservació de les actes martirials, provocarà, després de l'a-

bandonament de l'edifici en el segle V, la construcció d'una basílica de culte en el lloc del martiri al final del segle VI. Es tracta d'una basílica de tres naus, amb santuari, presbiteri d'absis exterior i una petita cambra annexa, possiblement una sagristia. Aquesta nova construcció, de 22,75 m de longitud per 13 m d'amplada de la qual només són visibles en l'actualitat les fonamentacions i pavimentacions, va generar un petit cementiri al seu voltant, format principalment per sepulcres de lloses. Amb tota probabilitat, basílica i cementiri es mantindran en ús fins a l'ocupació musulmana de la ciutat l'any 713-714. Després de la repoblació medieval, en el segle XII, es construirà damunt de les restes de la basílica visigòtica i de l'Amfiteatre romà un nou edifici de culte: l'església romànica de la Mare de Déu del Miracle, configurant una curiosa superposició estructural característica de l'Amfiteatre tarragoní.

La Via Augusta, la Torre dels Escipions i l'Arc de Berà

La via romana que connectava Roma amb Cadis seguia, a l'àrea de Tàrraco, un recorregut paral·lel al de la costa. Testimoni de la seva existència en són nombrosos topònims, alguns mil·lenaris, el traçat de certes vies de comunicació actuals i monuments com la Torre dels Escipions i l'Arc de Berà.

El seu nom mític en època republicana –*Via Heraclea*– s'abandonà després de les reformes viàries d'August i es va convertir en una *Via Augusta*. Aquesta millora, que comportà dotar-la en certs trams d'un

paviment de lloses, se situa poc abans del canvi d'Era. Dels deu mil·lars conservats a la demarcació territorial, dos procedeixen del terme de Tarragona; un és anepígraf i l'altre, trobat a la plaça de toros el 1883 i actualment dipositat en el Museu Arqueològic, es data l'any 8-7 aC.

L'únic element relacionable amb la *Via Heraclea* és la porta anomenada dels Socors, conservada a prop de la Torre de Minerva, per la qual un branc de la via accedia, en època tardorepublicana a l'interior del recinte fortificat.

Mil·liaris conservats en el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. El de l'esquerra (MNAT 37246) va ser recuperat l'any 1976 en el terme municipal del Morell, a la via que comunicava Tàrraco amb *Ilerda* i l'interior de la Península, i està datat l'any 254 dC. El de la dreta (MNAT 303) va ser trobat el 1883 al costat de la plaça de toros de Tarragona i data dels anys 8-7 aC. Aquest últim assenyalava la distància en milles (169) entre Tàrraco i els Pirineus, per mitjà de la Via Augusta. (MNAT)

A final del segle I aC, el tram urbà de la via travessava Tàrraco per davant de la façana del Circ, paral·lelament a l'actual Rambla Vella. Sota la Torre de les Monges (segle XIV) encara es conserva un brancal de la porta, decorat amb una falsa pilastra, mitjançant la qual la via, seguint l'actual Via Augusta, accedia a la ciutat. Aquest tram apareix citat com *vicus losatus* o «carrer losat» en documents medievals i, efectivament, diverses lloses es troben actualment reaprofitades en els paraments de la muralla del segle XIV, data en la qual sembla que fou definitivament desmuntada la via. Des de la cruïlla de la Rambla Vella i el passeig de l'Imperi, on hi hauria una altra porta, la via baixava cap al Francolí per a travessar-lo mitjançant un pont (situat allà on avui hi ha

el de la carretera nacional) i, des d'allí, es bifurcava cap a *Dertosa* (Tortosa) i *Ilerda* (Lleida). A banda i banda de la via s'entien les necròpolis de la ciutat; la situada al costat del Francolí ens és ben coneguda, però de les restants només en coneixem enterraments aïllats.

La Torre dels Escipions

Tocant a la carretera N-340, gairebé a 6 km al nord-est de la ciutat, es troba l'anomenada Torre dels Escipions, un típic monument funerari romà, de tipus torri-forme, construït amb carreus de pedra local. La construcció, de planta quasi quadrada, consta de tres cossos superposats, separats per motllures i que, anti-

Façana principal –la que es veia des de la Via Augusta– del monument funerari anomenat Torre dels Escipions i la seva reconstrucció segons l'Institut Arqueològic Alemany. (Hauschild/Mariner/Niemeyer 1966)

Detall de la inscripció, en *tabula ansata*. Un error en la lectura va provocar la confusió entre la paraula *Ornate*, que inicia la inscripció, amb el *nomen Cornelius (Scipio)* i donà peu al nom tradicional amb què és conegut el monument.

gament, estaven rematats per una coberta piramidal. L'alçada conservada del monument és de 9,17 m. El cos central presenta, en la façana principal, dues figures en alt relleu representacions del déu funerari Atis sobre pedestals; per sobre de les dues imatges, en una *tabula ansata*, la inscripció dedicatòria (RIT 921). En el cos superior, molt degradat, es conserven les restes de dues figures, en baix relleu, que probablement eren els retrats dels qui foren enterrats en el monument. Les característiques formals permeten datar la construcció del monument en el primer terç del segle I dC.

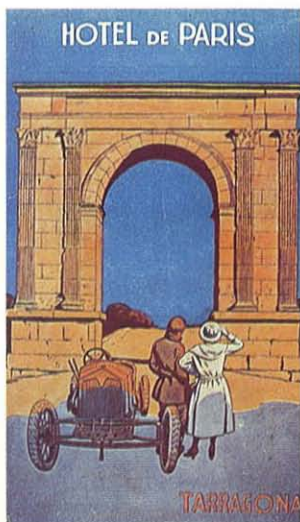
La tradició que va voler relacionar per error el monument amb els germans Escipió, morts a Hispània en el curs de la Segona Guerra Púnica, derivà fonamentalment d'una lectura deficient de la inscripció dedicatòria. Recentment s'ha proposat una nova lectura d'aquest text, escrit en vers (*carmen*): *Ornate ea quae linquit opera, se vitae suae rebus positis negligens, unum statuit enim suis sepulchrum ubi perpetuo remaneant* (Enaltiu les obres que va deixar en morir; oblidant-se d'ell, erigí per als seus un sol sepulcre on han de romandre per sempre).

L'Arc de Berà

L'Arc de Berà és, per la seva bellesa i per la seva ubicació, un dels monuments romans més coneguts de Catalunya. Es troba situat a uns 20 km al nord-est de Tarragona, al terme de Roda de Berà, en el traçat de l'antiga Via Augusta i de l'actual carretera N-340. Aquest arc honorífic –no

triomfal– consta d'un cos central, situat sobre un alt doble podi, decorat per falses pilastres acanalades culminades per capitells corintis. Les falses pilastres emmarquen l'arc pròpiament dit, decorat amb motllures tant a l'arquivolta com a les impostes. De la part superior del monument, formada per un entaulament (arquitrav, fris i cornisa) coronat per un àtic, només es conserven part de l'arquitrav i del fris i tres blocs de la cornisa, decorada amb denticulats. L'arc fou construït exclusivament a base de grans carreus de pedra local, units entre si mitjançant grapes de fusta d'olivera amb forma de doble cua d'orena.

La primera menció escrita a aquest monument es remunta a l'any 1525, mentre que les primeres representacions gràfiques són del 1546 i del 1563. Al llarg de la seva història, l'Arc de Berà ha viscut importants transformacions, especialment arran de les diverses restauracions de les quals ha estat objecte (1788, 1849, 1936, 1997); aquestes modificacions es poden seguir amb força detall gràcies als dibuixos, gravats i fotografies existents. Una nova lectura de les restes de la inscripció llatina de l'Arc de Berà, parcialment conservada, estableix que aquest monument fou construït per disposició testamentària d'un ciutadà roma, Luci Licini Sura, fill de Luci, adscrit a la tribu Sèrgia i lògicament resident a Tàrraco: *Ex testamento L(uci) Licini L(uci) f(ili) Serg(ia tribu) Surae consa [...]*. L'espai final de l'epígraf devia estar reservat a completar el verb *consecro* (consagrar) i a alguna breu fórmula epigràfica. Aquesta inscripció, originalment en el fris de l'arc, estava precedida, proba-

L'Arc de Berà, després dels treballs recents d'excavació arqueològica i restauració arquitectònica, ha recuperat una imatge més pròxima a la del seu aspecte original.

Anunci publicitari dels anys vint, amb l'Arc de Berà com a reclam turístic. (MNAT)

blement, per un altre text epigràfic col·locat a l'àtic de l'edifici –desaparegut abans del segle XVI. Aquesta inscripció degué il·lustrar qui fou l'autor de la consagració i en honor de qui la va fer. De l'anàlisi i de l'estudi comparatiu dels diversos elements i del conjunt del monument es desprèn que aquest fou construït a finals del segle I, al voltant dels anys 15–5 aC. És aquest un període de gran activitat per a la capital provincial i durant el qual es reforma la *Via Augusta*, fet del qual no es pot deslligar l'erecció de l'arc. Si tenim en compte el context històric en el qual fou construït l'Arc de Berà, resulta molt probable que hagués estat consagrat al propi emperador August o bé al seu *numen* o *genius*, personificacions divines de les seves virtuts.

La cronologia augustiana de l'Arc de Berà i de la inscripció descarta definitivament la identificació tradicional del Luci Licini Sura –que disposà l'erecció del monu-

ment– amb l'homònim i famós descendent seu, membre de la classe senatorial que fou tres vegades cònsol i que assolí una situació preeminent en època de Trajà (principi del segle II dC).

Un altre arc honorífic, coetani al de Berà i relacionat amb Tàrraco, és el del pont de Martorell. Aquest arc fou construït, juntament amb el pont que creua el riu Llobregat (*Rubricatus*), pels soldats de tres legions romanes (*IV Macedonica*, *VI Victrix* i *X Gemina*) i la construcció està clarament relacionada amb la reforma de la *Via Augusta* promoguda per August al final del segle I aC. Malgrat la distància que separa el pont de Martorell de Tàrraco, uns 68 km (46 milles romanes), l'arc de Martorell era un arc de tipus territorial que indicava, versemblantment, el punt en el qual la via romana travessava el límit nord-est del *territorium* de la capital provincial, és a dir, del territori que depenia directament de Tàrraco.

Els monuments funeraris

El dret a un sepulcre digne fou una de les grans preocupacions dels romans. Només els més pobres eren incinerats i dipositats en una urna enterrada o bé inhumats en taüts, cistes o tombes fetes amb teules. Les famílies d'una certa posició posseïen el seu propi sepulcre en el qual els seus membres (consanguinis i lliberts) s'hi anaven enterrant progressivament. Els que no s'ho podien permetre s'integraven en col·legis funeraris que els garantien l'enterrament en edificis comunitaris i els ritus corresponents.

Amb una ideologia com aquesta, els sepulcres s'anaven estenent al llarg de les vies d'accés a les ciutats, seguint una clara jerarquització topogràfica. A Tàrraco hi trobem dues grans zones d'enterrament: a l'est de la ciutat, per on la *Via Augusta* es dirigia cap a *Barcino* (Barcelona) i a l'àrea que s'estenia des de la ciutat fins al riu Francolí, travessada per la via que portava cap al sud-oest.

Al sector oriental només es coneix l'anomenada Torre dels Escipions, de la qual ja s'ha parlat anteriorment. Contràriament,

a l'àrea del costat del Francolí s'han conservat les restes de diversos monuments d'aquestes característiques, reaprofitats a la Necròpolis Paleocristiana. Quatre estàtues funeràries d'època republicana són una mostra de l'elevat poder econòmic d'alguns ciutadans, ja des del principi de la romanització.

A començament dels anys vuitanta es van identificar les restes d'un monument funerari, també de planta quadrangular i probablement torriforme, en un solar situat entre l'avinguda de Pau Casals i el carrer de Rovira i Virgili, possiblement d'època altoimperial. Una cripta ha estat identificada al carrer de Pere Martell i dos monuments més al Parc de la Ciutat.

Edificis de caire funerari es construïen també a prop de les *villae*, assentaments rurals, per tal d'enterrar-hi els seus habitants. A més del mausoleu de Centce-

lles, del qual es parla més endavant, destaquen —a les comarques de l'àrea de Tàrraco— els sepulcres de Vila-rodona, Alcover i Vilallonga del Camp.

El columbari de Vila-rodona

Construït a partir de mitjan segle II dC, a prop d'una vil·la situada en el marge esquerre del riu Gaià, el columbari de Vila-rodona és un dels monuments funeraris romans més ben conservats del nostre país, malgrat les successives reutilitzacions que ha sofert fins a èpoques molt recents. Es tracta d'un edifici exempt, de planta rectangular (5,8 per 8,6 m), construït a base de murs de morter de calç (*opus caementicium*) amb paraments de petits carreus (*opus vittatum*), coronats per una coberta a dues aigües; el nucli central del

El columbari de Vila-rodona (Alt Camp).

monument, amb falses pilastres llises coronades per capitells també llisos, es recolza sobre un podi decorat amb arcuacions i separat del cos principal per una cornisa motllurada. Els paraments externs de l'edifici estaven folrats per una capa de morter que incloïa l'acabat decoratiu dels elements arquitectònics (capitells, cornises, etc.).

L'interior de l'edifici està constituït per una sala única, de planta absidal, coberta amb una volta de canó. A les parets laterals es conserven sis petits nínxols (*loculi*) per a col·locar-hi les urnes amb les cendres dels difunts. Aquesta sala estava folrada per una capa d'estuc i, probablement, decorada amb pintures al fresc.

Els sepulcres d'Alcover i de Vilallonga del Camp

Identificats al final del segle passat per Cosme Vidal i poc després publicats per l'arquitecte Puig i Cadafalch, estan situats a prop del barranc del Burguet, en una zona rica en restes d'època romana. El que es troba al terme d'Alcover és de planta quadrada, petit, i està força degradat. El de Vilallonga del Camp, més gran, és de planta rectangular (5,20 per 3,80 m) i forma un paral·lelepípede massís d'*opus caementicium*, en el qual destaca un petit sòcol. A la part superior es conserven dos blocs motllurats de la cornisa que coronava el monument. Probablement, aquest sepulcre presentava una decoració estucada i, a partir de les restes conservades,

Sepulcre de Vilallonga del Camp (Tarragonès). En la part superior es conserven dos elements motllurats de la cornisa que coronava aquesta part del monument.

hem de pensar que seria del tipus conegut com a sepulcre sobre podi. El fet que no s'hagin realitzat excavacions fa difícil d'atribuir-li una cronologia precisa, però sens dubte la construcció s'ha de situar en època altoimperial. Aquest monument

funerari cal associar-lo amb les restes de la vil·la del Cogoll, situades a uns 100 m del sepulcre, en les quals destaca la presència d'un edifici termal, excavat al final dels anys vuitanta.

La pedrera del Mèdol

Plini i Vitruvi, entre altres autors clàssics ens parlen de les diverses menes de pedra existents a tot l'Imperi i de llurs propietats i aplicacions. Arqueològicament està ben demostrat que Tàrraco va importar una gran quantitat de marbres de més o menys qualitat d'arreu de la Mediterrània (sobretot de Luni-Carrara, però també de marbres africans, grecs i orientals), per fer front als diferents programes decoratius públics i privats d'una important capital provincial. L'entorn de Tàrraco no permetia satisfer aquestes necessitats, car les varietats locals més similars al marbre (l'anomenada pedra de Santa Tecla o el menys apreciat llisós) no podien competir amb les «prestacions» dels marbres importats.

Tanmateix, la pedra més utilitzada a Tàrraco és una roca molt més modesta, el soldó. És una lumaquella del miocè que es pot presentar –segons el seu respectiu origen– més o menys compacta, amb més o menys quantitat de fòssils, sorra i ciment calcari. Quant al color, varia entre tonalitats gairebé blanques fins a vermelloses, però generalment tenen un aspecte daurat especialment característic i fàcilment identificable en els monuments i edificis tarragonins bastits amb aquesta pe-

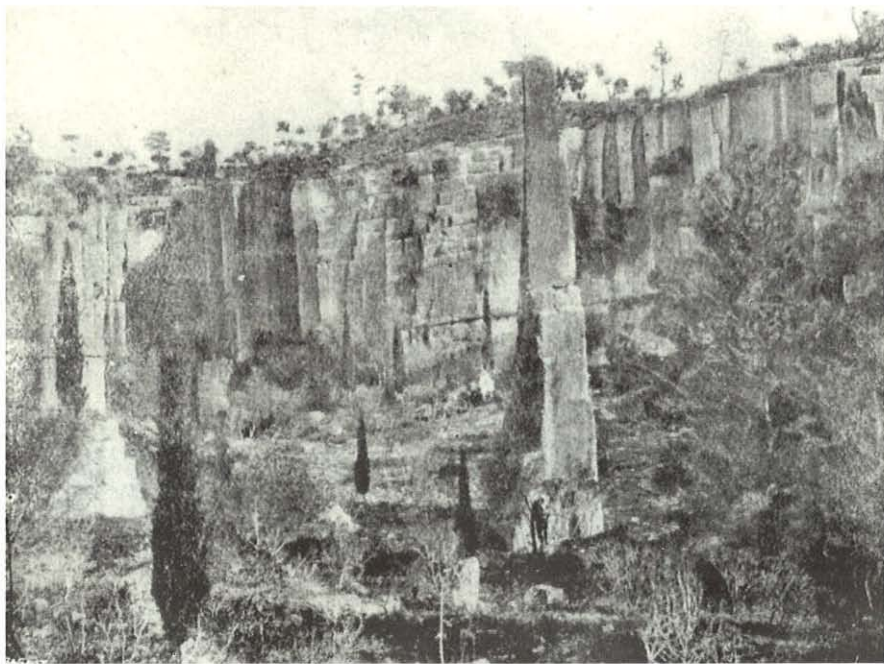
dra (les muralles, el Castell del Rei, etc). Es coneixen en les proximitats de Tarragona diverses pedreres de soldó, les quals ben sovint han donat nom a les diferents varietats d'aquesta mena de pedra: la del Mèdol (la més coneguda), la de la Savinosa (més compacta que les altres), la dels Munts (Altafulla-Torredembarra), la de la Torre dels Escipions (amb fòssils de gran mida), les existents entre Vila-seca i Salou, les anomenades Coves de la Pedrera (d'explotació subterrània), les més properes a l'aqüeducte de les Ferreres, etc.

El Mèdol

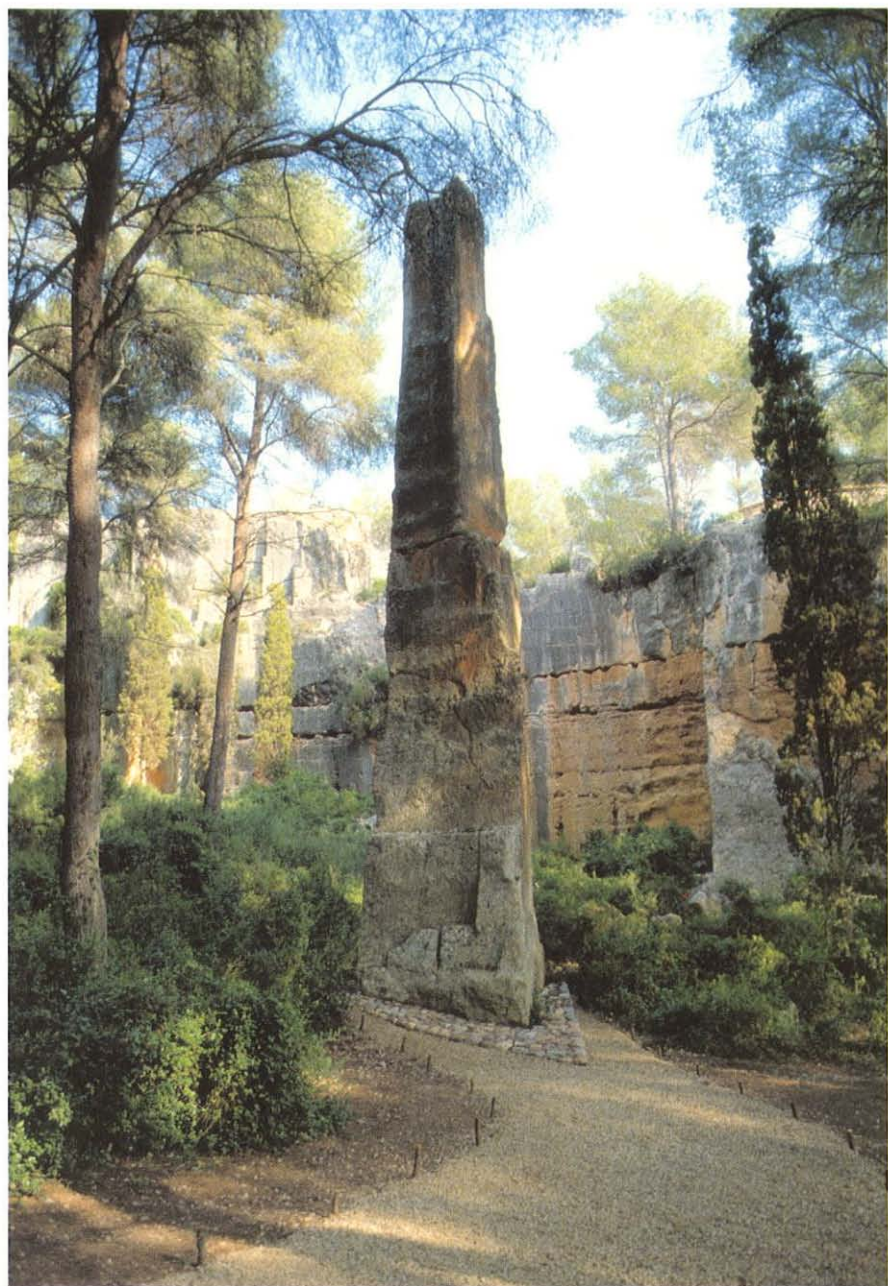
La pedrera del Mèdol està situada a uns sis quilòmetres de Tarragona, al costat de l'àrea de servei homònima de l'autopista A-7, des de la qual té fàcil accés. Des de la carretera N-340 es pot arribar fins a l'altre pàrquing de la pedrera mitjançant dos camins successius (que fan pujada, a la banda nord), no senyalitzats i des d'allí cal anar a peu fins a l'entrada, creuant un pont que salva el pas de l'autopista. L'anomenat Clot del Mèdol, actualment propietat de l'empresa *Autopistes CESA*, és un indret excepcional tant des del punt

de vista arqueològic (va ser declarat monument poques setmanes després de la proclamació de la Segona República espanyola) com pel seu valor ecològic (el singular microclima afavoreix l'existència d'espècies vegetals i animals ja desaparegudes o en regressió en altres llocs del litoral català). A més, el Clot reuneix unes condicions acústiques especials que van ser aprofitades durant les primeres dècades d'aquest segle per a la celebració de diversos concerts i audicions. Després de la recent remodelació, hom pot elegir entre tres recorreguts de diferent intensitat de visita segons el temps a esmerçar, seguint les indicacions dels panells informatius i les senyalitzacions que hi menen.

L'element emblemàtic de la pedrera és l'anomenada Agulla del Mèdol, pilar testimoni d'uns setze metres d'alçada que indica el nivell original de la pedra extreta. Aquesta «agulla» (i els altres senyals fàcilment apreciables a les parets laterals que conformen el Clot) serveix perfectament per a fer-nos una idea aproximada de l'intens treball dels antics pedrapiquers, i ens ajuda a reconstruir les tècniques prou conegudes d'extracció dels blocs mitjançant falques de fusta i tot un seguit d'eines de ferro que permetien desbastar els futurs carreus, els quals eren traslladats després fins al peu de l'obra –on rebien el poliment definitiu– per via terrestre o marítima. Hom ha calculat que el vo-

Antiga fotografia de la pedrera del Mèdol, publicada a l'*Album pintoresch-monumental de Catalunya* (1879).

L'anomenada Agulla del Mèdol, de setze metres d'altura, després de la remodelació de la tardor de 1990.

lum de pedra extreta és d'uns 50.000 metres cúbics. No coneixem encara, per altra banda, ni l'època d'inici de l'explotació, ni quan va durar, ni si ha hagut o no extraccions considerables a l'època medieval. De fet, la manca d'un estudi mo-

nogràfic exhaustiu (alhora geològic i arqueològic) sobre el Mèdol i la resta de pedreres de soldó fa massa arriscat atribuir als carreus que conformen un o altre monument una procedència concreta o exclusiva.

L'Aqüeducte de les Ferreres

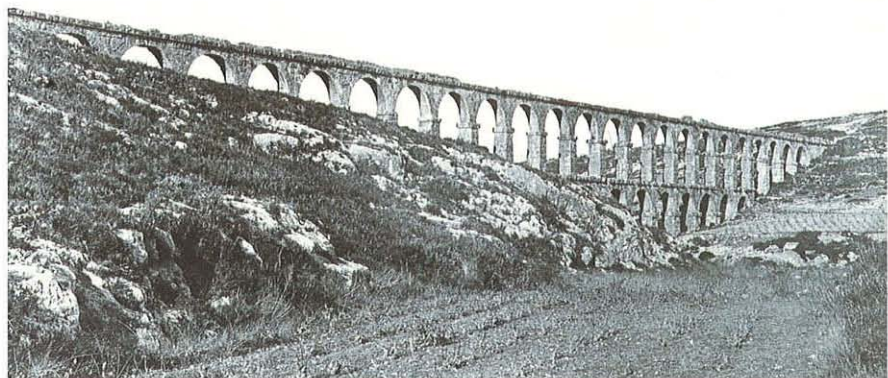
Un nucli urbà de la importància de Tàrraco havia de posseir unes línies estables d'abastament d'aigua que en garantissin un nivell adequat, i més tenint en compte que disposava d'un port al qual acudien molts vaixells a fer aiguada. Pons d'Icart (1572) esmenta l'existència d'un aqüeducte molt vell que Serra i Vilaró (1936) pensava que portava a aquesta zona portuària l'aigua del Francolí. D'aquest aqüeducte, situat en la vella partida de l'Era del Delme, al costat del tan mal conegut Rec Major, encara en queden restes i seria –segons Serra– «una elevació de les mateixes algües del Rec, més ben anivellades».

A la part alta de la ciutat arribaria un aqüeducte procedent del riu Galà, amb un traçat que gairebé ressegui la nova conducció que des de Puigpelat va bastir al final del segle XVIII l'arquitecte Joan Antoni Rovira, per encàrrec dels arquebisbes Joaquín de Santilyán i Francesc Armanyà. Rovira elaborà un exhaustiu projecte de restauració de l'obra romana i ens n'ha deixat uns interessantíssims plànols. A una banda i a l'altra –respectivament– de la carretera al Pont d'Armentera i del carrer de Rovira i Virgili, molt a prop del que resta dempeus de l'aqüe-

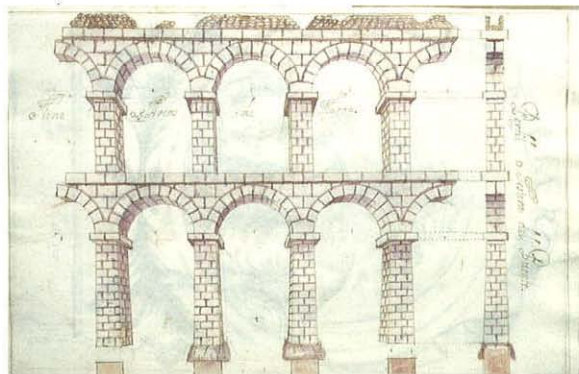
ducte setcentista, es conserven restes de la canalització romana.

El més conegut dels aqüeductes tarraconins és, sens dubte, l'anomenat Pont del Diable, situat a la partida de les Ferreres, al costat del mas dels Arcs. S'hi pot accedir des de la carretera N-240 a Valls i Lleida, la qual cal deixar a uns quatre quilòmetres de Tarragona, poc després de passar per sota del viaducte de l'autopista, i seguir un camí a mà dreta que ens permet arribar en cotxe fins a prop del monument. Des de l'autopista A-7, els viatgers procedents de Barcelona poden veure còmodament l'aqüeducte des d'un mirador que hi ha en una àrea de descans lateral, ben assenyalada. També s'hi pot accedir a peu, des de la zona del barri de Sant Pere i Sant Pau, mitjançant un passadís subterrani que mena al costat de l'aqüeducte.

L'Aqüeducte de les Ferreres té uns 200 m de llarg, amb una alçada màxima de 26 m. La filada superior presenta vint-i-cinc arcs, i la inferior onze. Els arcs tenen 5,90 m de llum, i la distància entre els eixos és de gairebé vuit metres, amb un gruix de volta d'1,86 m. L'estat de conservació, després d'una sèrie molt espalada de reparacions (des de la portada a terme per

A dalt: fotografia de l'Aqüeducte de les Ferreres realitzada per Jean Laurent pels volts de 1870.
A baix: vista panoràmica actual de l'aqüeducte. (MNAT)

El sector central del «Puen-
te de Ferreres», segons un di-
buix del manuscrit de l'en-
ginyer Josep Boy (1713) con-
servat en el Museu Nacional
Arqueològic de Tarragona.
(MNAT)

B. Hernández Sanahuja l'any 1856), no és massa bo i ha estat reclamada repetidament l'execució de treballs de restauració que evitin mals de difícil adobament. És monument nacional des de l'any 1905 i hom el considera bastit en l'època d'August.

El Pont del Diable, però, només és una petita part (això sí, la més espectacular) del traçat de l'aqüeducte que porta l'aigua del Francolí a Tarragona. Tret de Pons d'Icart, que dubtava entre si portava aigua des del Pont d'Armentera o bé si «venia del rio de Francolin e de Pont de Goy, que es a más de dos leguas de Tarragona, camino de Monblanch», tots els altres autors, fins a aquest segle, han pensat que formava part de la conducció d'aigües del Gaià. El 1908, un catedràtic de psicologia de l'Institut de Tarragona, Martí Navarro, demostrà que l'aqüeducte en qüestió només podia haver portat l'aigua des del Francolí. Tanmateix, i a causa de

l'escassa difusió del seu treball, les seves dades i observacions restaren oblidades durant molts anys. Els treballs més recents (sobretot des de la investigació directa de F. Sáenz, l'any 1972) han confirmat el veritable origen de l'aqüeducte amb una més afortunada transcendència.

Dels estudis que fins ara han estat publicats es desprèn que la conducció d'aigua s'inicia a una cota de 92 metres sobre el nivell del mar, en el Francolí, a l'altura del Rourell, i segueix baixant més o menys paral·lelament al riu de forma sensiblement rectilínia fins a l'alçada del pont del Codony. Després el traçat és força irregular, resseguint les corbes de nivell (i salvant el barranc dels Arcs mitjançant el Pont del Diable), fins gairebé l'entrada de la ciutat actual, enllaçant amb les restes de canalització que encara es poden veure al costat del camí de l'Àngel, a tocar amb l'avinguda de Catalunya.

Les vil·les

La propietat de la terra era una de les principals fonts de riquesa de la societat romana i la base del seu sistema polític i social. Va ser, entre d'altres causes, el problema de la manca de terres el que va obligar la petita comunitat de la ciutat de Roma a iniciar el procés d'expansió militar que la conduiria a ser la primera potència mediterrània des de mitjan segle II aC. Així, després de l'annexió per les armes d'un territori concret s'inicia el que els historiadors anomenem «procés de romanització». A les províncies conquerides apareixen, junt a les

ciutats ja existents, uns nous nuclis urbans en els quals s'assentaven els soldats llicenciats, principalment ciutadans romans que s'havien enrolat a l'exèrcit per no tenir altres recursos econòmics. Cadascun d'aquests nuclis urbans es constitueix en un veritable centre de control polític i econòmic de tot un territori propi (*territorium*), el qual és explotat seguint el model de producció romà. Part d'aquest territori era repartit entre els exsoldats assentats a la ciutat, amb la qual cosa es convertien en propietaris de terres (*coloni*).

Detall de la cúpula del mausoleu constantinià de Centcelles (Constantí), amb la representació d'una vil·la. Es tracta d'una gran casa rústica amb una entrada possiblement porticada i frontó, amb coberta de doble vessant i àmplies finestres exteriors. A l'esquerra es poden veure una torre i un mur transversal indeterminat. (MNAT)

Moltes d'aquestes propietats, sobretot les que estaven més allunyades de la ciutat, requerien una instal·lació arquitectònica que en facilités la explotació i fins i tot l'estada del propietari o de l'encarregat dels treballs agrícoles. D'aquesta manera neix la *villa* o casa rústica, semblant a la nostra masia, en la qual podem diferenciar dues parts bàsiques. D'una banda, les dependències destinades a la residència del propietari i de la seva família (*pars urbana*), que segueixen les modes i els esquemes de les cases de la ciutat i, segons el poder econòmic del seu propietari, esdevenen complexes i riques residències amb menjadors d'estiu i d'hivern (*triclinia*), sales de reunió i de recep-

ció dels visitants (*oecus*), biblioteques, banys termals, etc. D'altra banda, tenim les dependències destinades a l'explotació agropecuària (*pars rustica*). De caràcter més modest i funcional, engloben les habitacions dels esclaus que feien les tasques agrícoles (*cellae*), els estables dels animals (*stabula*), els magatzems (*horrea*), els trulls per a premsar les olives i el raïm (*torcularia*) i fins i tot els forns ceràmics que proporcionen els contenidors per a comercialitzar els excedents d'oli i de vi. De fet, cada vil·la tenia el seu terreny propi distribuït –si era possible– en camp, bosc i horta, amb la finalitat d'assegurar l'autarquia de la producció. Per altra banda, no és estrany de trobar, en algunes

Detall del «mosaic dels Peixos» trobat a la vil·la romana de la Pineda (Vila-seca). Datat a la primera meitat del segle III dC, representa 47 figures d'animals marins força ben identificats (MNAT 45456). (MNAT)

vil·les costaneres, instal·lacions relacionades amb les activitats pesqueres.

L'important desenvolupament urbà de Tàrraco va propiciar paral·lelament una ocupació i explotació intensiva del seu territori (*ager*), limitat amb els de les ciutats veïnes: *Barcino* (Barcelona) al nord-est, *Ilerda* (Lleida) al nord i *Dertosa* (Tortosa) al sud-oest.

Les investigacions actuals portades a terme per un equip anglocatalà sobre l'*ager* de Tàrraco han permès de constatar que la «colonització» es produeix al llarg de la segona meitat del segle II aC, coincidint amb la transformació patida per l'assentament militar de Tàrraco en un veritable nucli urbà. Malgrat això, són molt escas-

ses les evidències arquitectòniques que tenim d'aquestes *villae* tardorepublicanes i únicament algunes modestes habitacions de la vil·la del Moro de Torredembarra es poden adscriure, amb seguretat, a aquest període.

La major part de les vil·les conegudes del Camp de Tarragona corresponen al període altoimperial. La monumentalitat d'algunes d'aquestes construccions i la riquesa dels objectes recuperats les allunyen de les característiques generals conegudes a Catalunya per a aquest tipus d'estructures. Vil·les luxosíssimes, com la dels Munts (Altafulla) o la de la Pineda (Vila-seca), sembla que s'expliquen per la seva relació amb els alts funcionaris pro-

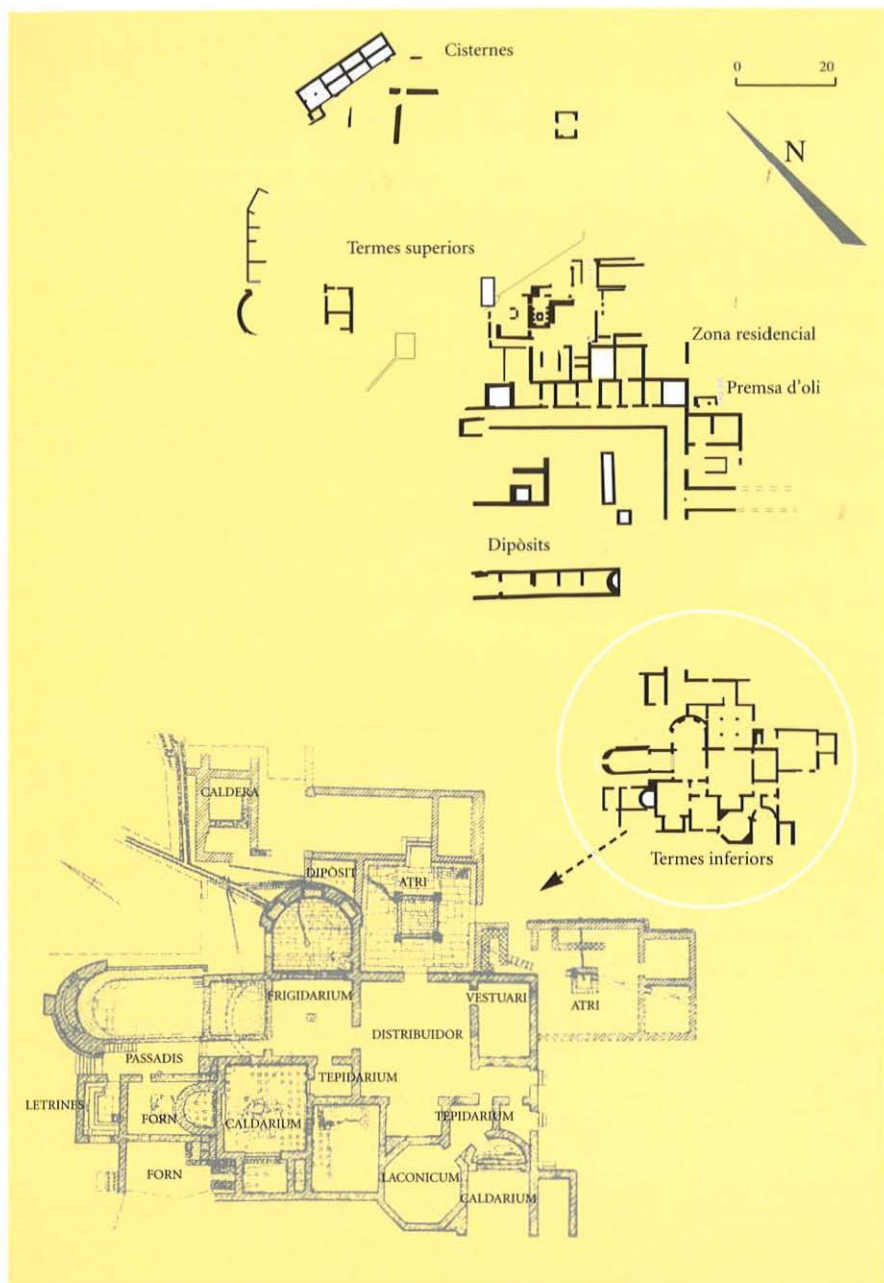
vincials que desenvolupaven l'activitat política a Tàrraco i que tenien les seves mansions, veritables palaus, fora del nucli urbà. Tot i això, el coneixement que tenim d'aquestes *villae* és molt deficitari i no n'hi ha cap que hagi estat excavada totalment. Coneixem parcialment les estructures termals, de diversa naturalesa, de les vil·les de Centcelles (Constantí), del Moro (Torredembarra) i del Cogoll (Vil·longa del Camp); riques habitacions pavimentades amb mosaics de la vil·la de Parets-delgades (la Selva del Camp) i de la Pineda (Vila-seca), d'on procedeix el famós mosaic dels Peixos que es troba en el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona; o, en fi, estructures de la *pars rustica*, principalment forns d'àmfores, de les vil·les d'Aumedina (Tivissa), del Roquís, de la Buada i dels Antigons (tots tres a Reus), així com instal·lacions dedicades a l'explotació dels recursos marins, com ara salaons o salses de peix, com les documentades a la vil·la de la Llosa (Cambrils). No obstant això, la majoria d'aquestes estructures han estat malmeses o no són visibles ara per ara, i tan sols la vil·la dels Munts i les restes conservades de la de Centcelles permeten una visita detinguda, tot i que per la seva excepcionalitat no han de ser considerades com a exemples de les estructures d'explotació agrícola del territori de Tàrraco.

La vil·la dels Munts (Altafulla)

Coneguda desde el segle XVI, aquesta vil·la situada al terme municipal d'Altafulla, al costat de la platja i a uns deu quilò-

metres de la capital, presenta una gran complexitat d'estructures que estan mancades d'una interpretació definitiva. No coneixem encara la data de la fundació, però tot fa pensar que ja estava en funcionament a la primera meitat del segle I dC. Així, sabem que *Caius Valerius Avitus*, natural d'*Augustobriga* (Muro de Agreda, Sòria) va residir en aquesta vil·la quan estava destinat a Tàrraco per ordre de l'emperador Antoní Pius, a mitjan del segle II dC, com demostra la troballa d'un dels seus segells personals entre les restes arquitectòniques excavades. La suntuositat dels més variats elements ornamentals recuperats pels treballs arqueològics (estatuària, paviments, pintures murals, etc.) testimonien la importància econòmica i social dels seus propietaris. La vil·la continua en peu durant tot el baix imperi, com demostren els rics elements escultòrics coneguts del segle IV i les troballes ceràmiques dels segles IV i V. La data de l'abandonament no està gens clara però la presència de material visigòtic, com una sivella de cinturó, la porten com a mínim als segles VI o VII.

La vil·la se situa en una petita elevació del terreny que baixa suaument cap al mar i que permet controlar tot el territori pròxim. A la part més enlairada del conjunt s'observen unes impressionants cisternes destinades a l'emmagatzemament d'aigua i un altre dipòsit que encara conserva una part de la seva volta, conegut popularment com la Tartana. A mesura que baixem en direcció al mar, observem un seguit de dependències que s'articulen entorn a un corredor porticat en forma de L que donaria pas a un gran espai

Planta general de les restes conservades de la vil·la romana dels Munts (Altafulla), després dels recents treballs d'excavació, dirigits per F. Tarrats, E. Ramón i J.M. Macias.

L'extensió i l'estat de conservació de les estructures arquitectòniques de la vil·la dels Munts (Altafulla) han propiciat la seva elecció com a «parc arqueològic», amb la qual hom intentarà engegar un ampli programa d'investigació, preservació i musealització de les restes arqueològiques. (MNAT)

Emblema de mosaic de paret amb la representació d'Euterpe, musa de la música de flauta. També s'han recuperat, en el mateix indret, emblemes amb Mnemòsine, Talia i un possible retrat masculí. (MNAT)

Vista aèria del conjunt termal meridional, un dels més complets i millor conservats de Catalunya. (MNAT)

central obert, segurament enjardinat, com una mena de peristil gegantí. Intervencions arqueològiques recents (1996-1998) en el sector occidental del conjunt entre les termes superiors i les inferiors, han posat al descobert un seguit d'habitacions en un estat de conservació excepcional. La riquesa de la decoració arquitectònica i el material arqueològic recuperat (restes de pintures murals amb escenes figurades; emblemes de mosaic de paret amb representacions policromes de muses; paviments de mosaic; fusts i capitells

de columnes de marbre; fragments d'estatuària, etc.) constaten, un cop més la importància d'aquesta vil·la residencial. Al sector més meridional trobem un gran conjunt termal, amb els seus vestuaris, les piscines d'aigua freda i calenta, els forns que permetrien l'escalfament de les dependències i de l'aigua i unes petites latrines. Una visita final a les restes d'un altre conjunt termal, en aquest cas en la mateixa platja, permetrà fer-nos una idea del grau de benestar assolit per les classes més poderoses de l'imperi.

La Necròpolis Paleocristiana

El conjunt arqueològic de la Necròpolis Paleocristiana de Tarragona constitueix el conjunt funerari d'època tardoromana més important de la Mediterrània occidental. Situat fora del nucli urbà antic, tot just al costat del riu Francolí, la seva descoberta es va produir l'estiu de l'any 1923 quan la Compañía de Tabacos iniciava en aquest indret la construcció de les seves instal·lacions a la nostra ciutat. De seguida es va fer palesa la importància de les troballes i després dels primers treballs preliminars, s'inicien l'any 1926 les excavacions arqueològiques sistemàtiques i regulars de l'indret, dirigides per mossèn Joan Serra i Vilaró. Els treballs d'excavació van finalitzar l'any 1933 i van comportar la cessió a l'Estat de gran part dels terrenys excavats, la qual cosa va facilitar la conservació *in situ* de les estructures i dels enterraments exhumats, així com la construcció del Museu Monogràfic, inaugurat l'any 1930.

Les excavacions dutes a terme per Serra i Vilaró van permetre detectar la presència de 2.051 inhumacions pertanyents a un ampli període cronològic que abraça des del segle III dC fins un moment avançat d'època tardoromana, segurament ja dins del període visigòtic. Tanmateix, es van exhumar una sèrie d'estructures arquitectòniques de gran interès, relacionada amb un barri suburbial anterior a la Necròpolis i les restes d'una basílica paleocristiana datada dins del segle V dC. De fet, els enterraments formaven part d'una àrea cementirial molt més extensa que arribava, com a mínim, fins al carrer de Pere Martell i a la qual pertanyen tant les inhumacions documentades en aquest carrer com les excavades en els darrers anys al Parc de la Ciutat o en el solar on s'ubica l'anomenat Parc Central.

Planta dels enterraments i de les estructures conservades actualment a la Necròpolis Paleocristiana. (MNAT)

Imatge corresponent a la campanya d'excavacions dirigida per Mn. Serra i Vilarró en la Necròpolis Paleocristiana els anys 1926-1933. (MNAT)

Detall de l'estat actual de les restes visibles en el conjunt arqueològic de la Necròpolis Paleocristiana. (MNAT)

Sarcòfag anomenat «del Pedagóg» (MNAT-P 60). (MNAT)

Nina d'ivori trobada en un enterrament infantil de la Necròpolis Paleocristiana (MNAT-P 1906). Pel tipus de pentinat que presenta, es data a mitjan segle IV dC.

Lauda sepulcral d'Òptim (MNAT 2651). El difunt, un alt mandatari, està representat amb una àmplia toga, fent el signe de parlar amb la mà dreta i portant un volumen a la mà esquerra. La inscripció: *Optime, magnarum [Dominus], / cui maxima reru[m est cura], / divinas caeli quas promiserat] arces ecce dedit. Sancta Crhisti (sic) in sede quiescis* (RIT 937), sembla fer referència al lloc (*sede*) en què havien estat enterrats Sant Fructuós i els seus diaques. (MNAT)

Fragment d'altar en marbre blanc amb inscripció dedicatòria als màrtirs: [... *Fructuosi A[u]guri et Eulogii...*] (MNAT)

Les fases anteriors a la Necròpolis Cristiana

Les primeres evidències d'una ocupació humana de la zona són proporcionades per l'existència de diverses sitges d'es-cassa entitat i de cronologia incerta, però anterior a l'època d'August. Posteriorment, es detecta una veritable urbanització del sector relacionada amb la creació d'un dels barris suburbials meridionals de la ciutat altoimperial junt al llit fluvial. Es tracta d'un carrer enllosat, en direcció nord-sud, que enllaçava la *Via Augusta* amb una via secundària suburbana, i d'una sèrie d'estructures d'habitació pertanyents a diverses *domus* suburbanes molt mal conegudes. Aquestes estructures defineixen habitacions de funcionalitat diversa, algunes decorades amb pintures murals figurades, i estances termals amb les seves piscines i *hipocausta* (sistemes de calefacció per als banys d'aigua calenta). Algunes d'aquestes restes poden observar-se darrere del Museu de la Necròpolis Paleocristiana.

La basílica de culte

La importància d'aquest conjunt arqueològic resideix en la profunda transformació patida pel sector a partir de mitjan segle III dC, moment en el qual tota la zona queda convertida en una àrea cementirial vinculada a la comunitat cristiana de Tàrraco, un cop abandonades les estructures suburbanes d'habitació anteriors. La troballa d'una inscripció relacionada amb tota probabilitat amb sant Frutuós si-

tua en aquest lloc l'indret en el qual van ser inhumades les restes d'aquest bisbe i dels seus diaques, Auguri i Eulogi, després de ser cremats vius a l'*arena* de l'Amfiteatre l'any 259. A partir d'aquesta data, les evidències de la cristianització del sector són cada cop més clares en resposta al desig dels cristians d'enterrar-se al costat dels seus màrtirs. Aquest fet culmina amb la sacralització de l'indret i amb la construcció d'una basílica de culte en el segle V. Tant la cronologia com el desenvolupament històric i les característiques d'aquesta construcció religiosa han estat discutides, més que més quan la conservació *in situ* no va ser possible. Segons D. del Amo, que ha reinterpretat recentment aquest edifici, es tractaria d'una basílica de tres naus i capçalera amb absis exterior, a la qual posteriorment se li afegirien algunes cambres funeràries i un baptisteri amb piscina rectangular. La basílica es va mantenir en ús fins un moment avançat de l'època visigòtica, possiblement fins a l'arribada dels musulmans a la ciutat l'any 713-714.

Els enterraments

La tipologia dels enterraments és extremament complexa i de fet reflecteix la forta jerarquització de la societat tardoantiga tarraconense. Junt a impressionants mausoleus i panteons familiars de tipologia diversa, pertanyents als estaments més poderosos de la societat, s'interposen inhumacions en simples taüts de fusta o en recipients amfòrics amortitzats, característics de les classes econòmica-

ment més dèbils. Al costat de magnífics sarcòfags esculptats de marbre importat o d'excepcionals laudes sepulcralcs de mosaics policroms, trobem senzills enterraments coberts amb material de construcció (teules planes i corbes) ja en desús. Davant de mortalles de lli i de fil d'or i d'ofrenes d'una certa riquesa documentats en una petita part dels enterraments coneguts, hi ha la més absoluta pobresa en la immensa majoria de la resta.

La visita al recinte arqueològic ens acostarà a la distribució i a les diverses característiques dels enterraments. Així, podem observar les inhumacions efectuades en àmfores, en *tegulae* i en *imbrices*, en simples fosses o sepulcres bastits amb murs d'obra d'escassa entitat, orientats princi-

palment en dues direccions (est-oest i nord-sud) que facilitarien l'accés a les sepultures. Al seu costat, es troben les impressionants criptes dels Arcs i de les Roses o el mausoleu amb nínxols interiors que es veu sota l'actual edifici dels Serveis Centrals del Museu Nacional Arqueològic.

A hores d'ara, el Museu Paleocristià és tancat a causa d'una profunda remodelació museogràfica i arquitectònica. Tot i això, una mostra sintètica de les troballes i de les característiques d'aquest cementiri es poden visitar en l'exposició «El món de la mort. Síntesi prefigurativa del Museu i Necròpolis Paleocristians», ubicada a l'actual entrada del mateix jaciment. La seva visita permet observar els magnífics sarcòfags cristians de fabricació itàlica, nord-

Vista aèria de la basílica funerària apareguda en la zona ocupada actualment pel complex comercial del Parc Central. Les restes arqueològiques han estat musealitzades en el pàrquing del nou edifici. (À. Rifa)

africana i local, entre els quals sobresurten l'anomenat dels Lleons i el del Pedagóg. A més, s'hi poden admirar les excepcionals laudes de mosaic que cobrien les tombes de l'aristocràcia cristiana de la ciutat de les acaballes del segle IV, o ja de la primera meitat de la centúria següent, com les corresponents a *Ampelius* i al bisbe *Optimus*. Molt interessant és també la nina d'ivori que havia pertangut a una nena morta als sis anys que va ser enterrada amb la seva joguina favorita. Juntament amb aquest material s'exhibeix una petita selecció d'inscripcions i d'estàtues funeràries relacionades amb les diferents fases històriques d'aquesta necròpolis. L'execució futura del nou projecte «El món de la mort a Tàrraco. Necròpolis Paleocristiana de Tarragona», permetrà al visitant conèixer les pràctiques i els costums funeraris de la societat tar-

raconense, tant des del punt de vista del paganisme com del cristianisme.

A l'altra banda de l'avinguda de Ramón y Cajal, ja dins del centre comercial Parc Central, es poden visitar les restes d'una vil·la suburbana del segle IV i d'una important basílica cristiana del segle V, amb tres naus, transepte, absis i contraabsis i precedida per un atri. Sota els paviments han aparegut més de 160 sepulcres. Ambdós edificis s'articulen entorn de la via que comunica amb la veïna Necròpolis Paleocristiana. D'entre el material recuperat i exposat cal fer esment de la troballa d'una inscripció funerària dedicada a una *beata Thecla*, una monja d'origen egipci que va morir als 77 anys. La presència d'aquesta nova basílica mostra la complexitat i extensió dels diferents edificis de culte cristià lligats a aquesta zona martiral i suburbana.

Centcelles

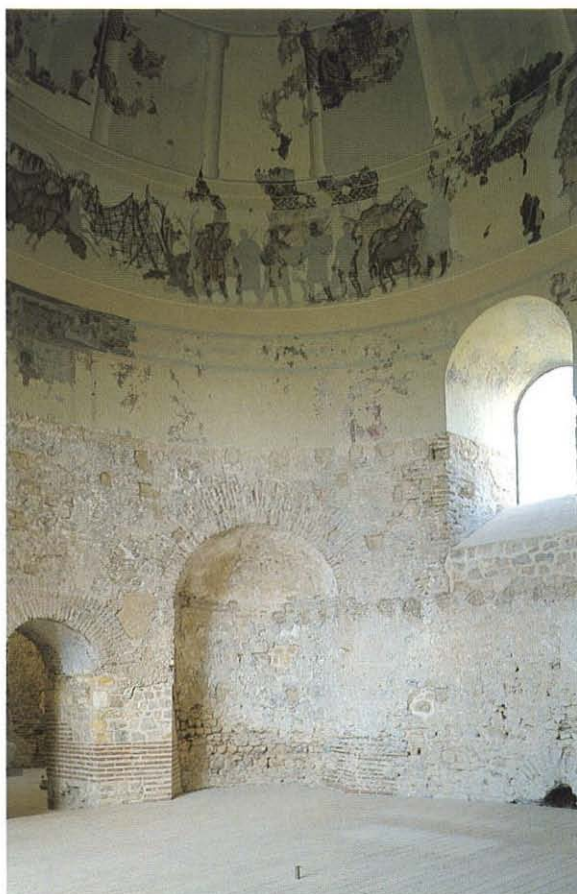
Bastit al peu de l'antiga via romana que unia *Tarraco* i *Ilerda*, el conjunt arqueològic de Centcelles –força vistent des de molts indrets de la contrada– es troba situat entre el poble de Constantí i el riu Francolí. A l'entrada de Constantí, per la carretera de Tarragona, hi ha un seguit de senyals que menen els visitants per un camí que hi porta quasi directament. És l'indret de més anomenada del terme constantinenc i monument nacional des de 1931. Actualment (després de la cessió a l'Estat espanyol feta per l'Institut Arqueològic Alemany) està adscrit al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona.

La investigació moderna

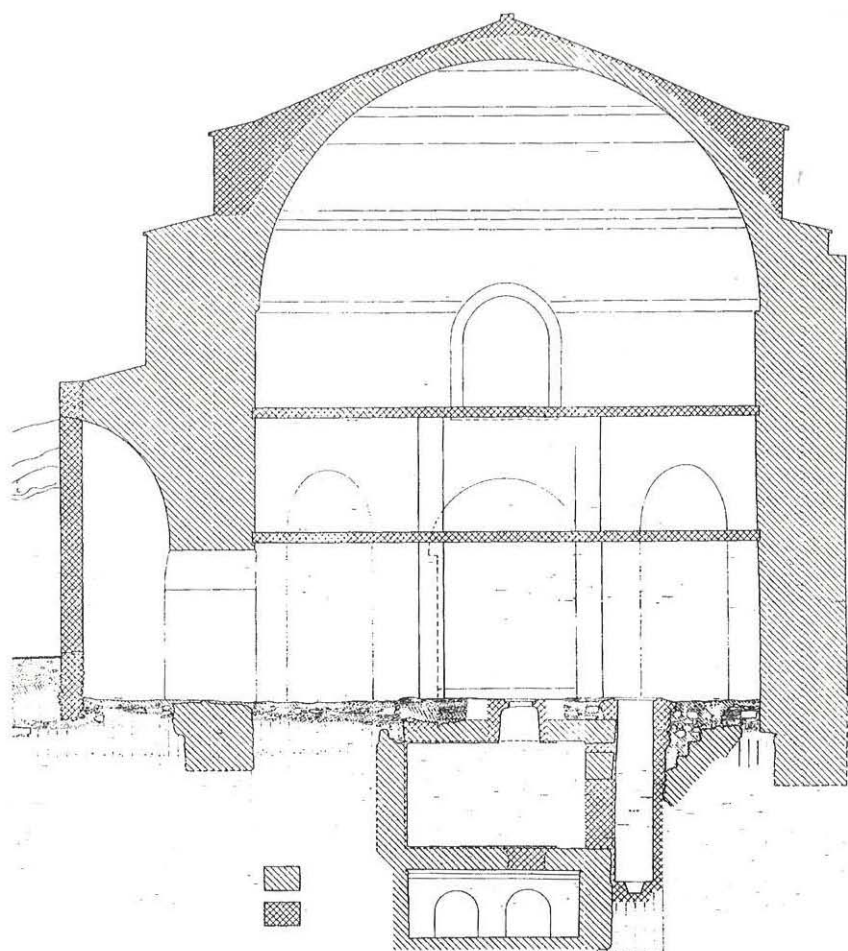
Tot i les continuades troballes d'època romana realitzades pels voltants de Centcelles i les velles mencions de Pons d'Icart, la identificació del monument com un excepcional testimoni arqueològic no va començar fins al final del segle XIX, arran del casual descobriment (l'any 1877) de l'existència de restes de pintures murals i de mosaics en l'edifici de la cúpula, amb una primera notícia publicada per B. Hernández Sanahuja (1888). Després d'un seguit d'intents no massa afortunats de consolidació, l'edifici va patir encara la construcció de dos pisos que intentaven

aprofitar la gran alçada de sostre, pisos que es van mantenir fins al 1969 i que com a compensació van permetre una observació més pròxima de la cúpula als successius estudiosos que s'hi van interessar. Francesc Camprubí, revisant les hipòtesis de Domènech i Muntaner (1921) i de Gudiol (1925), estudià molt meritòriament el monument i va arribar a la conclusió que es tractava d'un edifici paleocristià que havia servit de mausoleu funerari a un important personatge (1952).

Centelles, tanmateix, ha començat a tenir la projecció internacional que mereix gràcies a la intervenció de l'Institut Arqueològic Alemany, iniciada l'any 1956 amb el calc dels mosaics i pintures de la cúpula i completada –a partir de 1959– amb la neteja i consolidació i amb exploracions arqueològiques i diferents treballs de restauració i condicionament estructural i arquitectònic. Diverses són les hipòtesis vinculades amb el personatge que va encarregar la construcció de l'edifici i

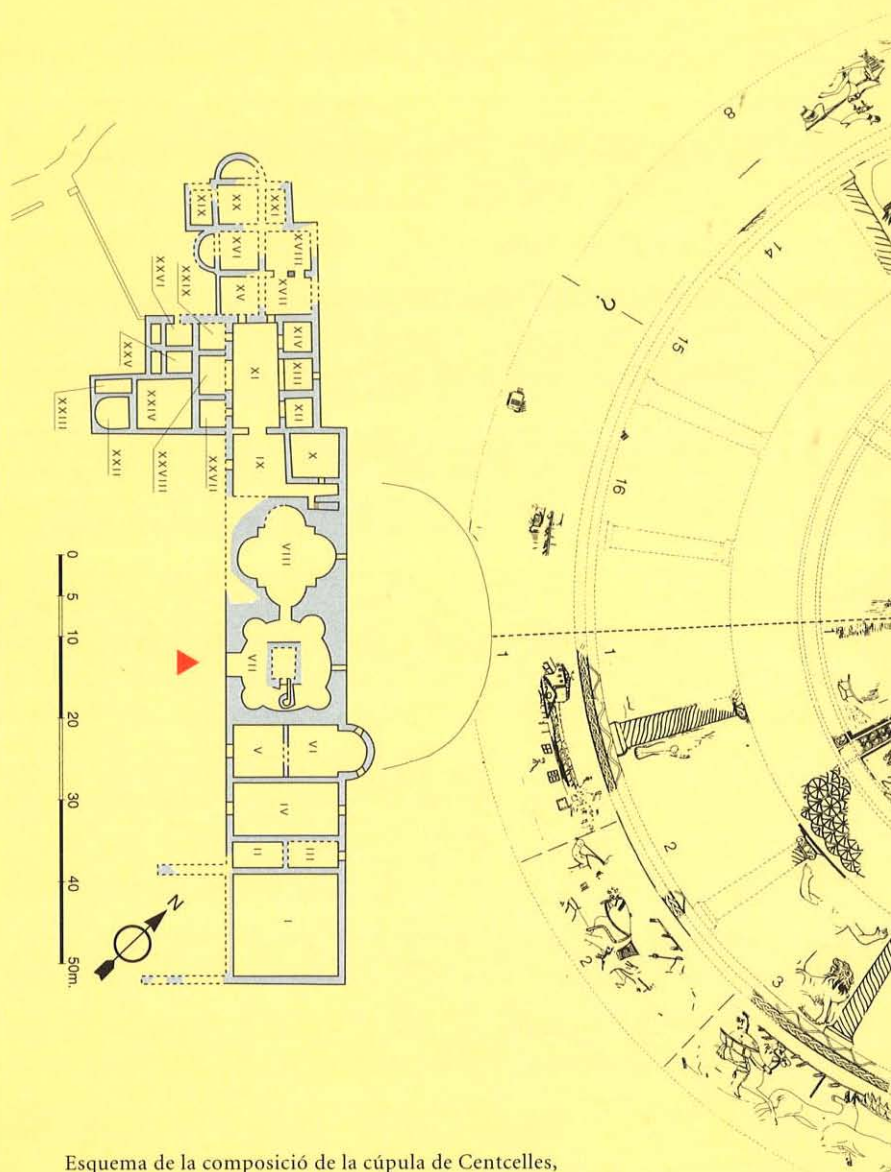
Interior del mausoleu de Centelles amb la cúpula de mosaic. (MNAT)

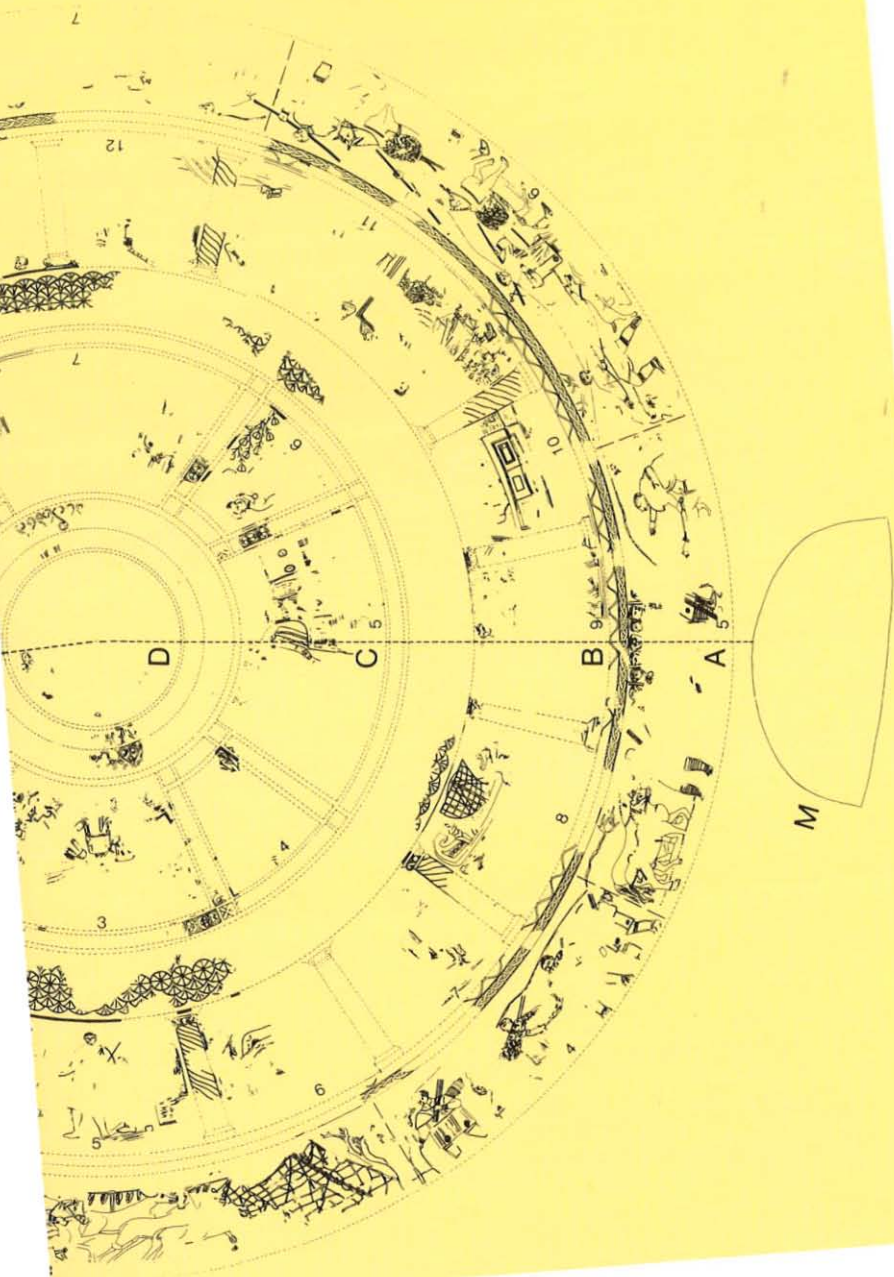
Secció del mausoleu de Centelles, segons H. Schlunk. Observeu la cripta funerària i, a sota, la petita cambra bastida per a protegir la cripta de la humitat. (DAI)

va ser enterrar en aquest mausoleu. Una identifica el mausoleu amb la tomba de l'emperador Constant, fill de Constantí el Gran i mort l'any 350 a Elna quan fugia de les Gàl·lies cap a Hispània, i proposa que l'adaptació de l'espai com a monument commemoratiu imperial va ser feta per disposició del responsable del seu as-

sassinat, l'usurpador Magnenci. Altres relacionen aquest edifici sepulcral amb una important dignitat eclesiàstica de la Tarragona del segle IV, possiblement un bisbe, i encara unes altres hi volen veure el mausoleu d'un personatge cristià pertanyent a l'aristocràcia local i vinculat amb el poder imperial.

Esquema de la composició de la cúpula de Centelles, segons H. Schlunk, amb les diferents bandes decoratives esmentades en el text. (Schlunk 1988)

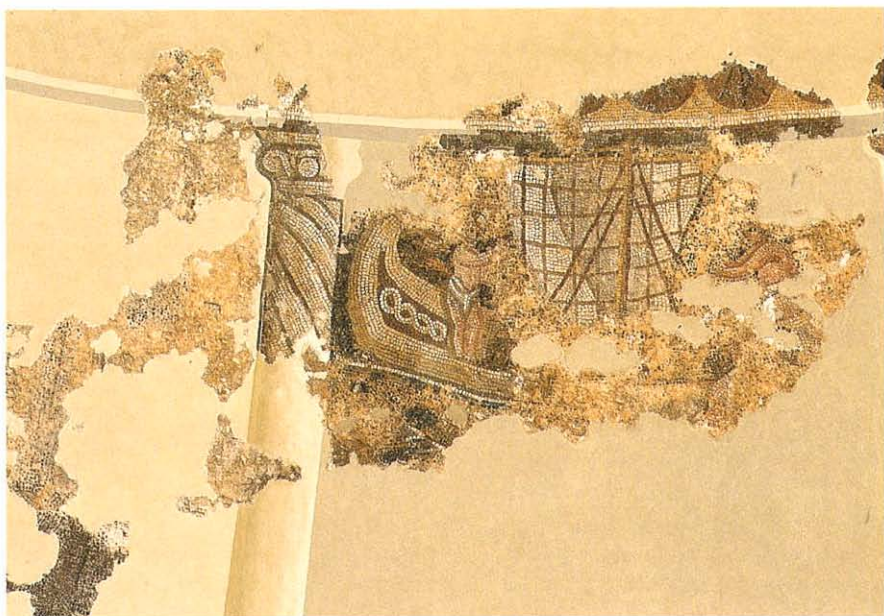

Vista parcial de la cúpula de Centelles, amb diferents representacions i escenes. (DAI)

Descripció del conjunt

Les restes actualment visibles corresponen a una vil·la romana d'explotació agrícola i ramadera, situada a prop dels suburbis de Tàrraco i gairebé al costat del llit de l'antic *Tulcis*. Les excavacions arqueològiques han demostrat que l'ocupació de l'indret comença en el segle II aC i que s'hi van bastir tota una sèrie de construccions al llarg dels segles I i II dC, edificis ja amortitzats i substituïts a partir de mitjan segle III per noves edificacions més grans. Cent anys després, encara, es van portar a terme noves reformes i ampliacions de les estructures arquitectòniques i –especialment– es van transformar les dues grans habitacions centrals de la vil·la, amb l'adaptació de

l'estança de la cúpula com a mausoleu. Així, hom incorporà a aquesta estança una cambra funerària subterrània, que després va decorar i va aïllar les estances veïnes no decorades, amb una única comunicació directa amb la part frontal, on està situada la porta de la façana actual. La visita al conjunt monumental comença normalment pel sector occidental, situat al costat de l'entrada principal del jaciment. Les restes conservades conformen una petita instal·lació termal, amb les habitacions corresponents als banys d'aigua freda, tèbia i calenta (*frigidarium*, *tepidarium* i *caldarium*). Els sòls estan sostinguts, com és habitual en aquesta mena d'estances de bany, mitjançant pilars de maons quadrats elevats sobre un paviment inferior per on circulava l'aire pro-

Escena del cicle de Jonàs de la banda intermèdia (B-8). Es veu una nau amb les veles desplegades ocupada per dos personatges: un de peu, a l'esquerra, i un altre assegut, a la dreta. Les restes de la figura de Jonàs, molt perdudes, s'aprecien sota el personatge de la dreta en el moment que ja ha estat llençat al mar. El passatge de l'Antic Testament en què es relatava el succés de Jonàs –empassat per la balena i vomitat viu posteriorment– va ser pres com a símbol de la Resurrecció pels antics cristians. (MNAT)

cedent d'un forn calefactor (*praefurnium*). Aquest aire escalfava el terra i l'aigua de les petites sales i piscines i servia també, gràcies a un pràctic sistema de canalització entremig de les parets, per a mantenir la temperatura adequada a cada zona de les termes.

El gran edifici central es compon d'una sala de planta interior circular, amb un diàmetre de 10,70 m i una alçada de 13,60 m, coberta amb cúpula i voltada amb quatre nínxols semicirculars. La llum entra per dues finestres, una oberta damunt l'entrada i l'altra situada al costat nord. Aquestes finestres presenten l'obertura cap a l'interior en forma cònica i conser-

ven encara part de la decoració antiga pintada al fresc, decoració que enllaça amb la pintura mural existent sota la cúpula, la qual arrenca d'una malmesa cornisa de separació motllurada. En el costat oriental del paviment actual de la sala hi ha l'entrada a una cambra subterrània o cripta a la qual es baixa per una petita escala (sota aquesta cripta hi ha una segona cambra que devia servir per a preservar la superior de la humitat). L'aspecte exterior de la cúpula, octagonal, respon a una intervenció moderna. Al costat d'aquesta magnífica sala hi ha el que resta d'una gran estança de planta quadrilobulada, que presenta coberta moderna.

La decoració de la cúpula

Només ens ha quedat una part molt minsa de la decoració mural pintada, reduïda pràcticament a restes d'una escena de caça amb antilops, un retrat d'una dama que porta una diadema perlada i un fragment amb la representació de cases, probablement d'un paisatge urbà.

Quant al gran mosaic que decora la cúpula, tot i les destruccions patides al llarg dels segles, l'excel·lent treball de restitució de l'Institut Arqueològic Alemany permet apreciar amb força detall l'esquema i les representacions iconogràfiques. El mosaic presenta quatre faixes concèntriques separades mitjançant sanefes amb decoració geomètrica. Seguint la descripció habitual, en ordre ascendent, parlarem de les zones A, B, C i D, amb sectors numerats correlativament en cada una d'elles.

Zona A. És una llarga escena cinegètica, tema profà amb la representació d'una cacera pròpia d'un gran terratinent de l'època baiximperial romana. Damunt la porta d'entrada hi ha representada una vil·la (1). Al costat, un grup de caçadors es dirigeixen cap a la casa (2). A continuació, una sèrie de genets (el central, destacat, mira directament l'espectador) que persegueixen uns cérvols portant-los cap a una parany fets amb xarxes esteses (3). Després es veuen un seguit d'ajudants que sostenen pals i xarxes (4). Just davant de la porta d'entrada, centrant la composició, un grup de caçadors envolta un personatge en posició frontal, del qual només es conserva la cara, evidentment el retrat d'una persona important (5).

Segueixen una cort de servents amb cavalls carregats (6) i una nova escena de genets molt malmesa (7-8).

Zona B. Composta per setze escenes –separades mitjançant columnes salomòniques– de temàtica bíblica, manllevades del Vell Testament i del Nou. Les representacions iconogràfiques religioses es desenvolupen a partir d'una escena central amb el Bon Pastor (9), situada damunt mateix d'on hi ha els caçadors que envolten el personatge principal de la zona A. A la seva esquerra es veuen restes d'imatges de l'Arca de Noè (10), dels joves de Babilònia i el Vedell d'Or (11), de la resurrecció de Llätzer (12) i dels tres hereus salvats del forn (13). A continuació hi ha alguns espais perduts (14, 15, 16 i 1), seguits per la representació –molt malmesa– d'Adam i Èva (2). Després, la coneguda figura de Daniel entre els lleons (3); una altra escena malmesa, amb un home amb la mà dreta aixecada (4); una de difícil interpretació, amb tres personatges (5); Jonàs sota la carbassera (6); Jonàs al ventre de la balena (7) i Jonàs llançat al mar (8).

Zona C. Separada de l'anterior per una gran faixa de cercles imbricats, es poden veure només restes d'un seguit d'escenes figurades, vuit en total: quatre més àmplies –amb personatges entronitzats– separades entre si per unes altres quatre més estretes, aquestes últimes amb la representació iconogràfica de les quatre estacions. Les escenes de trons estaven emmarcades per dues filades de tesselles daurades i presentaven també, en la part superior, un fons daurat. Els personatges representats, asseguts en trons vermells

Una de les quatre escenes àuliques de la banda superior (C-3). (DAI)

i peraltats, portaven vestits blancs amb decoracions d'or i púrpura (*dalmatica*) i les parts conservades de llurs rostres tenen qualitat de retrat. Hom ha dit que és una representació del projecte –frustat per les circumstàncies polítiques– d'una tetrarquia formada per Magnenci, Constanci II, Vetraní i Decenci. Altres propostes han permès identificar aquestes escenes amb actes de representació d'altres dignitats eclesiàstiques o polítiques de la societat cristiana tardoromana, sense que això su-

posi cap relació amb la família imperial. De les estacions, es conserva força bé la representació de la tardor, amb una al·legoria de Bacus (2), i és identificable la de la primavera, amb un jove envoltat de flors (6). **Zona D.** En el zènit, es troba emmarcat per una banda d'espirls en forma d'es-ses contraposades i per un filet, presentant també el fons daurat. En aquesta zona només s'han conservat els caps i alguns trossos de la túnica verda de dues figures no identificades.

Quadre cronològic de Tàrraco

S. V-IV aC. Contextos estratigràfics amb importacions ceràmiques gregues i púniques a la part baixa de la ciutat demostren l'existència d'un petit *oppidum* ibèric.

Any 218 aC. Romans i cartaginesos s'enfronten a prop de Kesse. S'instal·la una guarnició en el port de Tàrraco, probablement el nom llatí donat al poblat ibèric.

Any 217 aC. Arribada per mar a Tàrraco d'un exèrcit romà de reforç. La ciutat esdevé la base d'hivernada de l'exèrcit romà a Hispània.

Any 211 aC. Mort en combat dels germans Escipió, generals dels exèrcits romans a Hispània. Un exèrcit de reforç arriba ràpidament des de la Campània i desembarca a Tàrraco.

Any 210 aC. Arribada d'un nou exèrcit sota el comandament del nou general P. Corneli Escipió. Assemblea a Tàrraco dels aliats, en preparació de la campanya contra Carthago Nova.

Any 206 aC. Acabada la guerra a Hispània després de la rendició de Gadir i la fugida de l'exèrcit púnic, Escipió embarca a Tàrraco cap a Roma.

Any 197 aC. Roma organitza els territoris conquerits en dues províncies: *citerior* i *ulterior*.

Any 195 aC. El cònsol Cató, arribat des de Roma per sufocar una gran rebel·lió indígena contra el nou tribut provincial, utilitza Tàrraco com una de les bases.

Any 180 aC. Tàrraco és esmentada com a base militar per a l'abastament de l'exèrcit romà aquarterat a la *citerior*. Durant els segles II i I aC, la ciutat encunya moneda de bronze amb llegenda ibèrica *Kese/Kesse*.

Anys 154-133 aC. Guerres cel·tibèriques. Construcció de la segona fase de muralles de Tàrraco.

Any 108 aC. L'excònsol C. Porci Cató, condemnat i expulsat de Roma, troba refugi a Tàrraco. L'estatut de la ciutat devia de ser, per tant, de ciutat lliure o federada.

Anys 80-73 aC. Guerres sertorianes. Una de les últimes batalles va tenir lloc relativament a prop d'aquesta ciutat. Una làpida de la ciutat saluda el vencedor, Pompeu (71 aC).

Any 49-45 aC. Guerra civil entre Cèsar i Pompeu. Batalla d'*Ilerda* (49). Cèsar convoca una assemblea de la província a Tàrraco, ciutat que probablement rep aleshores l'estatut de colònia romana.

Anys 27-25 aC. August reorganitza les províncies i es trasllada a Tàrraco per dirigir de més a prop la campanya contra els càntabres i els asturs. Tàrraco esdevé en la pràctica i durant dos anys la capital de l'Imperi.

Anys 27-2 aC. La colònia de Tàrraco, cap d'un *conventus* (districte judicial), és confirmada com a capital de la província. Monumentalització del Fòrum de la ciutat i dedicació d'un altar a August. Es construeix l'Arc de Berà.

Anys 8-7 aC. Reforma de la *Via Augusta* a la rodalia de la ciutat (mil·liari de la plaça de toros).

Anys 2 aC - 4 dC. Noves monedes de la ciutat amb llegenda llatina i títols de la colònia.

Any 15 dC. Després de la mort d'August, la província *citerior* sol·licita permís a Tiberi per a bastir-li un temple a Tàrraco. Estàtues i làpides forense honoren els personatges de la família im-

perial. Darreres encunyacions monetàries de la seca de Tàrraco en època de Tiberi.

Començament del segle I dC. Construcció del Teatre a prop del Fòrum de la ciutat.

Anys 69-96. Dinastia Flàvia. Es construeix el complex provincial en la part alta, integrat pel Fòrum i el Circ annex. Reunions anuals de l'assemblea provincial (*concilium provinciae*).

Començament del segle II. Construcció de l'Amfiteatre, dedicat pel flamen provincial. Elogi de la vida a Tàrraco a càrrec del poeta i retòric P. An-neus Florus.

Hivern dels anys 122-123. Estada d'Adrià a la ciutat. Restauració del temple d'August. Assem-blea provincial presidida per l'emperador.

Any 178. Estada del futur emperador Septimi Se-ver a la ciutat com a ajudant del governador, du-rant la qual somnia que restaura el temple d'Au-gust com a premonició del seu pròxim accés al poder.

Any 197. Derrota d'Albí a les rodalies de *Lugdu-num*. Septimi Sever emprèn una duríssima cam-panya d'execucions i confiscacions contra els par-tidaris d'Albí a les Gàl·lies, a Hispània i a Itàlia. Execució del governador Noví Ruf. Queden inte-rrompudes les reunions de l'assemblea provincial. Abandó del Teatre.

Any 221. L'emperador Heliogàbal patrocina la res-tauració de l'Amfiteatre, recordada per una nova inscripció disposada al llarg del podi.

Any 259. Durant la persecució de Valeri contra els cristians són cremats vius a l'*arena* de l'Amfi-

teatre el bisbe Fructuós i els seus diaques, Auguri i Eulogi.

Any 260. Els francs assalten i saquegen Tàrraco. A continuació, una part dels assaltants embarca cap a Àfrica.

Anys 284-305. Reformes administratives de Dio-clecià. Tàrraco continua sent la capital provin-cial de la *Tarraconensis*, però amb una forta re-ducció territorial respecte al període anterior. El praeses de la ciutat *Iulius Valens* construeix un nou edifici en el Fòrum de la colònia en nom dels emperadors Dioclecià i Maximià (RIT 91).

Any 313. Pau de l'Església. Edictes de tolerància vers el cristianisme per part de Licini i Constantí.

Any 350. Mort a Elna de l'emperador Constant, fill de Constantí, a mans dels seus enemics polítics quan fugia cap a Hispània. Probablement és ente-rat en el mausoleu de Centcelles (Constantí).

Any 380. Edicte de Teodosi pel qual el cristianis-me esdevé la religió oficial de l'Imperi.

Any 391. Edicte de Teodosi en que prohibeix les religions paganes.

Any 395. Divisió de l'Imperi romà. L'Imperi d'O-rient queda en poder d'Arcadi i l'Imperi d'Occi-dent a mans d'Honorí.

Any 409. Sueus, vàndals i alans entren a Hispà-nia. Màxim, l'usurpador, és nomenat *augustus diocesis Hispanorum*, amb seu a Tàrraco.

Any 419. Asteri, *comes Hispaniarum*, es troba a Tàrraco per fer front als «bàrbars» que pul-lula-ven per la Tarraconense. Primer concili docu-

mentat a Tàrraco. Titià és el primer bisbe metropolità conegut.

Anys 400-450. Profundes transformacions urbanístiques en els antics recintes del Fòrum provincial i del Circ, els quals esdevenen la ciutat tardoromana. Abandonament definitiu de les àmplies zones d'habitació del període altoimperial. Abandonament de l'Amfiteatre. Possible construcció de la basílica documentada a la Necrópolis Paleocristiana.

Anys 468-472. Darrera inscripció de la ciutat, dedicada conjuntament a Antemi i a Lleó, emperadors –respectivament– d'Occident i Orient.

Any 476. Fi de l'Imperi d'Occident. Sota Euric (466-484), la Tarraconense i Tàrraco entren a formar part del regne visigòtic de Tolosa. Pèrdua de la capitalitat de Tàrraco.

Any 516. Concili celebrat a Tàrraco. Va ser presidit pel bisbe metropolità de la ciutat, Joan (470-520), vicari apostòlic a Hispània del papa Hormisdes.

Anys 520-555. Sergi, bisbe metropolità de Tàrraco. Va presidir els concilis de Barcelona (540) i de Lleida (546).

Anys 568-586. Regnat de Leovigild. Consolidació de Toledo com a capital del regne visigòtic hispànic. Primeres encunyacions de la seca de Tàrraco a l'època visigòtica.

Any 585. És executat a Tàrraco el príncep Erme-

negild, que s'havia alçat en armes contra el seu pare, Leovigild.

Final del segle VI. Construcció de la basílica visigòtica de l'Amfiteatre.

Anys 612-621. Durant el regnat de Sisebut, la ciutat continua fent encunyacions monetàries. Anomenació del rei al bisbe metropolità de Tàrraco, Eusebi, per la seva immoderada afecció a les representacions teatrals i als jocs amb animals.

Anys 621-631. Regnat de Suíntila. Tàrraco és la base de les campanyes visigòtiques contra els bascs. Continua activa la seca de la ciutat.

Anys 649-651. Rebel·lió a la Tarraconense de Fròia contra Khindasvint i Recesvint. Ocultació del tresor de 800 monedes en un gerro de bronze que va ser trobat l'any 1816 a la Grassa (Constantí).

Anys 672-680. Regnat de Vamba. Revolta de Pau de Septimània a la Tarraconense contra el poder central de Toledo. Noves encunyacions monetals a Tàrraco.

Anys 710-713. Alçament d'Àkhila II contra Roderic en el 710/711. Control polític d'Àkhila, fins al 713, de les terres nord-orientals d'Hispània. Últimes emissions monetals de la ciutat visigòtica.

Any 713/714. Els musulmans ocupen Tàrraco. Fugida del bisbe metropolità, Pròsper, i els seus ajudants, Justí, Procopi, Pantaleó, Marcial i Jordi, emportant-se les relíquies i els llibres litúrgics de la ciutat, entre els quals hi havia l'*Oracional de Verona*.

Bibliografia

Fonts escrites d'època clàssica

Les fonts clàssiques referents a Tàrraco estan recollides en:

1. G. Alföldy, *Tarraco*, «Forum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines» núm. 8, Tarragona 1991.

Vegeu també:

2. J.M. Gázquez, «Tarragona y los inicios de la romanización en Hispania», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núms. 4-5 (1982-1983), Tarragona 1987, pàgs. 73-86.
3. V. Bejarano, «Tarragona en la literatura latina», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núms. 4-5 (1982-1983), Tarragona 1987, pàgs. 281-287.

Fonts escrites cristianes

4. J. Serra i Vilaró, *Fructuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tarragona 1936.
5. J. Vives, *Oracional visigòtic*, Barcelona 1946.
6. P. Franchi dei Cavalieri, «Las Actas de San Fructuoso de Tarragona», *Boletín Arqueológico*, èp. IV fascs. 65-68, Tarragona 1959, pàgs. 3-70.
7. Consenci, *Correspondència amb sant Agustí*, vol. I (edició de J. Amengual), Fund. Bernat Metge, Barcelona 1987.

Historiografia

8. L. Pons d'Icart, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona*, Lleida 1572-1573 (reedicions: Lleida 1883 i Tarragona 1981). El manuscrit català original ha estat editat per E. Duran, *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les grandeses de Tarragona*, Barcelona 1984.

9. H. Flórez, *España sagrada*, vol. XXIV, Madrid 1769 (reed. facsimil: Tarragona 1995).
10. A. de Laborde, *Voyage pittoresque et historique dans l'Espagne*, vol. I, París 1806-1807 (ed. catalana: Barcelona 1974 i 1975).
11. J.F. Albiñana i A. de Bofarull, *Tarragona monumental*, Tarragona 1849.
12. B. Hernández i J.M. de Torres, *El indicador arqueológico de Tarragona*, Tarragona 1867 (reed. facsimil: Tarragona 1982).
13. B. Hernández i E. Morera, *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, Tarragona 1892/1893.
14. E. Morera, *Provincia de Tarragona*, vol. IV de la Geografía General de Catalunya de F. Carreras Candi, Barcelona 1910 (reed.: Valladolid 1980).
15. *Effigies tarraconenses* (catàleg de l'exposició), Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1990.
16. *Un home per a la història. Homenatge a Bonaventura Hernández Sanahuja* (catàleg de l'exposició), Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1992.
17. *Revelar el passat. Homenatge a Joan Serra i Vilaró en el XXV aniversari de la seva mort* (catàleg de l'exposició), Museu Nacional Arqueològic de Tarragona i Museu Diocesà i Comarcal de Solsona, Tarragona 1994.
18. M.A. Ferrer, A. Dasca i J. Rovira, *CL anys de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense. Una aproximació a la seva història (1844-1994)*, RSAT, Tarragona 1994.

19. Salvador Vilaseca. *Una obra perdurable*, Museu Comarcal Salvador Vilaseca, Reus 1996.

Història i arqueologia de la ciutat

Obres generals

20. E. Morera, *Tarragona cristiana* (5 toms), Tarragona 1897-1959 [+ un vol. d'índex, 1967] (reed. parcial: Tarragona 1981, 1982 i 1997).
21. J.M. Recasens, *La ciutat de Tarragona* (2 vols.), Barcelona 1966 i 1975.
22. F. Tarrats, *Tarraco*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1990.
23. Diversos autors, *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Port de Tarragona, Tarragona 1992.
24. Diversos autors, *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana / antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, «Col·lecció Anuaris d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya», núm. 1, Barcelona 1993.
25. T. Hauschild, J.V.M. Arbeloa i J. Farré, *Tarragona romana*, Patronat Municipal de Turisme de Tarragona - Lunwerg Editores, Barcelona 1993.
26. X. Dupré, *Tarraco*, «Cuadernos de Arte Español», núm. 89, Historia 16, Madrid 1993.
27. *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 1993), Tarragona 1994.
28. X. Dupré i E. Koppel, «Tarragona», *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, Secondo Supplemento, 1971-1994*, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma 1997, volum V, pàgs. 543-545.

- 28bis. Diversos autors, *Tàrraco 99. Jornades d'Arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori (1993-1998)*, Tarragona (en premsa).

Vegeu també el núm. 1

Arquitectura

29. J. Puig i Cadafalch, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona 1934.
30. M. Recasens, «Los capiteles romanos del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 1 (1979), Tarragona 1982, pàgs. 43-143.
31. T. Hauschild, «Técnicas y maneras de construir en la arquitectura paleocristiana hispánica», *II Reunión d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica* (Montserrat, 1978), Barcelona 1982, pàgs. 71-86 + VIII làms.
32. T. Hauschild, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983.
33. J. Ruiz de Arbulo, «Edificios públicos, poder imperial y evolución de las élites urbanas en Tarraco (s. II-IV d. C.)», *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (s. II-III d. C.)* (Madrid, 1990), Madrid 1994, pàgs. 93-113.
34. X. Dupré, «Los arcos honoríficos de Tarraco», *La ciutat en el món romà. Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona, 5-11/9/1993), volum 1, Tarragona 1994, pàgs. 177-188.
35. X. Dupré, «New Evidence for the Study of the Urbanism of Tarraco», *Social Complexity and the Development of Towns in Iberia. From the Cooper Age to the Second Century AD*, «Proceedings of the British Academy», núm. 86,

Oxford University Press, Oxford 1995, pàgs. 355-369.

Inventari arqueològic

36. R. Cortés i R. Gabriel, *Tarraco. Recull de dades arqueològiques*, Barcelona 1985.

Metodologia

37. Taller Escola d'Arqueologia, «Registro informàtic y arqueología urbana en Tarragona», *Archeologia e Informatica*, Roma 1988, pàgs. 177-191.
38. Taller Escola d'Arqueologia, «El Taller Escola d'Arqueologia de Tarragona», *2n. Seminari d'Arqueologia Urbana*, Tarragona 1989.
39. J. Ruiz de Arbulo, «El registre de dades en arqueologia urbana. L'experiència del TED'A», *Harris matrix. Sistemes de registre en arqueologia* (Girona, 1989), Lleida, 1991, vol.1, pàgs. 40-83.
40. X. Dupré, «La ricerca scientifica come strumento di tutela dei beni archeologici: l'esperienza di Tarragona» (actes del congrés «Roma e le capitali europee dell'archeologia», Roma, 12/15-6-1991), *Eutopia*, I.2, Roma 1992, pàgs. 43-51.
41. X. Dupré, «La organización de los archivos arqueológicos: la experiencia del TED'A», *Interbentzio Arkeologia. Jornadas Internacionales Arqueologia de Intervención* (Donosti, 1991), Bilbao 1992, pàgs. 279-286.
42. X. Dupré, «Tarraco: un progetto di politica archeologica urbana», *La cartografia dei beni storici, archeologici e paesistici nelle grandi aree urbane, dal censimento alla tutela* (Roma, 1990), Roma 1994, pàgs.123-127.
43. X. Dupré, «Organizzazione dell'archeo-

logia in ambito urbano: il Taller Escola d'Arqueologia (TED'A) in Tarragona (Spagna)», *Ocnus*, 2, Università degli Studi di Bologna, Bolonya 1994, pàgs. 53-65.

Cultura material

44. S. Ventura, «Las marcas alfareras de la "terra sigillata" hallada en Tarragona», *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, vol. IX (1948-1949), Madrid 1950, pàgs. 131-165.
45. P. Bages, *El vidrio de la Edad Antigua en los Museos Arqueológico y Paleocristiano de Tarragona*, tesi de llicenciatura (inèdita), Barcelona 1973.
46. R.M. Ricomà, *Les gemmes del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona*, Tarragona 1982.
47. E. Terré, *La terra sigillata hispànica de Tarragona*, tesi de llicenciatura (inèdita), Barcelona 1984.
48. S.J. Keay, *Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence* (dos vols.), «BAR, International Series», núm. 196, Oxford 1984.
49. M.D. del Amo, «Catálogo y breves consideraciones sobre algunas cerámicas ibéricas del Museo Arqueológico de Tarragona», *Butlletí Arqueo-lògic*, èp. V, núm. 3 (1981), Tarragona 1985, pàgs. 13-46.
50. I. Fernández Lillo, *Las cerámicas de barniz negro del Teatro romano de Tarragona*, tesi de llicenciatura (inèdita), Tarragona 1985.
51. X. Dupré, «Tres fragments de lastra "Campana" a Tarragona», *Butlletí Arqueo-lògic*, èp. V, núm. 4-5 (1982-1983),

- Tarragona 1987, pàgs. 141-153.
52. A. Bermúdez, *Materiales cerámicos de construcción de Tarraco*, tesi de doctorat (inèdita), Tarragona 1989.
 53. Taller Escola d'Arqueologia, *Un abocador del segle V dC en el Fòrum Provincial de Tàrraco*, «Memòries d'Excavació», núm. 2, Tarragona 1989.
 54. X. Aquilué, *Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Vrbs Triumphalis Tarraco*, tesi de doctorat (inèdita), Barcelona 1991.
 55. X. Dupré i V. Revilla, «Lastras Campana en Tarraco (Hispania Citerior) y su territorio», *Madridrer Mitteilungen*, 32, Magúncia 1991, pàgs. 117-140 + láms. 40-43.
 56. X. Aquilué, «Cerámicas decoradas africanas procedentes de la Torre de la Audiencia (Tarragona)», *Empúries*, 48-50, vol. I (1986-1989), Barcelona 1993, pàgs. 26-35.
 57. X. Aquilué, «Un conjunt ceràmic d'època tardo-republicana procedent de la Part Alta de Tarragona», *Homenatge a Miquel Tarradell [Estudis Universitaris Catalans, XXIX]*, Barcelona 1993, pàgs. 587-602.
 58. D. Bernal, «Lucernae tarraconenses. Las lámparas romanas del Museu Nacional Arqueològic y del Museu i Necròpolis Paleocristians», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 15 (1993), Tarragona 1994, pàgs. 59-298.
 59. TED'A, «Vila-roma: un abocador del segle V dC en el fòrum provincial de Tàrraco (Hispania Tarraconensis)», *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó, 1988), Barcelona 1994, pàgs. 339-356.
 60. J.A. Remolà, *El comerç marítim durant el Tardo-Imperi: el cas de Tàrraco a través de les àmfores*, tesi de doctorat (inèdita), Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1996.
 - 60 bis. J.M. Macías, J.J. Menchón, J.M. Puche i J.A. Remolà, «Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del segle V en la província de Tarragona», *Taula rodona Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Badalona 1996, Barcelona 1997, pàgs. 153-177.
 61. J.A. Remolà, «Ánforas y modelos de aprovisionamiento en la ciudad tardoantigua de Tarraco (Diocesis Hispaniarum)», *Ceramica in Italia: VI-VII secolo* (Roma, 1995), Florència 1998, pàgs. 797-808.
 - 61 bis. J.M. Macías, *La ceràmica comuna tar-doantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, «Tulcis. Monografies Tarraconenses», núm. 1, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1999.

Epigrafia

62. J. Vives, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona 1969.
63. G. Alföldy, *Die römischen Inschriften von Tarraco* (2 vols.), «Madridrer Forschungen», núm. 10, Berlín 1975.
64. F. Montón, *Las arulas de Tàrraco*, «Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarraconines», núm. 9, Museu Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1996.
65. G. Alföldy, *Esculturas, inscripciones y sociedad en Roma y en el Imperio romano*, «Forum. Temes d'història i d'ar-

queologia tarragonines», núm. 10, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1996.

66. Joseph Boy, *Recopilacion sussinta de las antiguedades romanas se allan del tiempo de los emperadores romanos en la ciudad de Taragona y sus sercanias* [1713], edició facsímil amb estudi crític de J. Massó, Bibliòfils de Tarragona, Tarragona 1996.

Vegeu també el núm. 70.

Escultura

67. E.M. Koppel, *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, «Madrider Forschungen», núm. 15, Berlín 1985.
68. E.M. Koppel, *Las esculturas romanas de Tarraco*, «Forum», núm. 4, Tarragona 1986.
69. E.M. Koppel, *La schola del collegium fabrum de Tarraco y su decoración escultórica*, «Faventia Monografies», núm. 7, Bellaterra 1988.
70. J. Massó, «Notes sobre escultures i inscripcions romanes a la Tarragona dels segles XVI, XVIII i XIX», *Faventia*, núm. 11/1, Bellaterra 1989, pàgs. 83-108.
71. I. Rodà, «Sarcòfagi della bottega di Cartagine a Tarraco», *Africa romana VII*, «Atti del VII Convegno di Studi (Sassari, 15-17 dicembre 1989)», Sàsser 1990, pàgs. 727-736 + VIII làms.
72. E.M. Koppel, «La escultura del entorno de Tarraco: las villae», *Actas de la I Reunión sobre escultura romana en Hispania*, Museo Nacional de Arte Romano (Mèrida), Madrid 1993, pàgs. 221-237.
73. M. Claveria, *Los sarcófagos romanos figurados de tema pagano hallados y conservados en Cataluña*, tesi doctoral (inèdita), Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1994.
74. Diversos autors, *La mirada de Roma. Retratos romanos dels museus de Mèrida, Toulouse i Tarragona* (catàleg de l'exposició), Museu Nacional Arqueològic de Tarragona – Museo Nacional de Arte Romano – Musée Saint-Raymond, Tarragona 1995.
75. E.M. Koppel i I. Rodà, «Escultura decorativa de la zona nororiental del conventus Tarraconensis», *Actes II Reunió sobre escultura romana a Hispània (Tarragona, 1995)*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1996, pàgs. 135-181, amb un apèndix de J. Massó, «Dades documentals sobre les peces MNAT 370, 404, 486 i 505» pàgs. 183-191.
76. M. Claveria, «Nuevos datos en torno a la producción de sarcófagos en Tarraco», *Actes II Reunió sobre escultura romana a Hispània Hispània (Tarragona, 1995)*, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1996, pàgs. 193-210.
77. J. Massó, «Notes sobre una estela funerària romana, amb dos retrats, procedent de Tarragona», *El temps sota control. Homenatge a F. Xavier Ricomà Vendrell*, Diputació de Tarragona, Tarragona 1997, pàgs. 425-433.

Vegeu també el núm. 220.

Mosaics

78. M. Bobadilla, «El mosaico de peces de la Pineda (Tarragona)», *Pyrenae*, núm. 5, Barcelona 1969, pàgs. 141-153 + V làms.
79. P.M. Berges i R. Navarro, «Un mosaico

- con tema de muralla en Tarragona», *Pyrenae*, núm. 10, Barcelona 1974, pàgs. 165-172.
80. R. Navarro, *Los mosaicos romanos de Tarragona*, tesi de doctorat (inèdita), Universitat de Barcelona, Barcelona 1979.
81. M. Guardia, *Los mosaicos de la Antigüedad tardía en Hispania. Estudios de Iconografía*, Barcelona 1992.
82. M. Durán, *Iconografía de los mosaicos romanos en la Hispania alto-imperial*, Barcelona 1993.
- Vegeu també els núms. 244-254.

Numismàtica

83. L. Villaronga, «La amonedación de Tàrraco y su aspecto metrológico», *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche*, núm. 7, Lugano 1977, pàgs. 139-157 (v. Addenda et corrigenda en el núm. 7 [1978], pàgs. 179-180).
84. L. Avellà, «Las monedas de la Necrópolis romano-cristiana de Tarragona», *Recull Andreu Aleu i Teixidó*, Tarragona 1979, pàgs. 52-76.
85. L. Villaronga, *Les monedes ibèriques de Tàrraco*, Tarragona 1983.
86. J.M. Carreté, *La circulació monetària a Tàrraco del 346 al 450 dC*, tesi de llicenciatura (inèdita), Barcelona 1986.
87. L. Villaronga, «Les dracmes ibèriques de Tàrraco», *Faventia*, núm. 10 (1/2), Bellaterra 1988, pàgs. 143-152.
88. A. Burnet, M. Amandry i P.P. Ripollès, *Roman Provincial Coinage* (2 vols.), Londres-París 1992.
89. J.M. Carreté, «La circulació monetaria a Tàrraco del 346 al 400», *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó, 1988), Barcelona 1992, pàgs. 237-244.
90. J. Benages, *Les monedes de Tarragona*, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, Tarragona 1994.

Els precedents

91. Ruf Fest Aviè, *Periple [Ora maritima]* (ed. de P. Villalba), Fundació Bernat Metge, Barcelona 1986.
92. S. Vilaseca, *Reus y su entorno en la Prehistoria* (2 vols.), Reus 1973.
93. M. Miret, J. Santacana i J. Sanmartí, «Distribución espacial de núcleos ibéricos: un ejemplo en el litoral catalán», *Arqueología Espacial*, vol. 4, Terol 1984, pàgs. 173-186.
94. J. Maluquer de Motes, *Programa de Investigaciones Protohistóricas. Catalunya: Baix Ebre*, Barcelona [1983-1987].
95. F. Gràcia, G. Munilla i R. Pallarès, *La Moleta del Remei. Alcanar-Montsià. Campanyes 1985-1986*, Tarragona 1988.
96. N. Rafel, *Les necròpolis del Coll del Moro de Gandesa: les estructures funeràries*, Tarragona 1989; *La necròpolis del Coll del Moro de Gandesa. Els materials*, Tarragona 1991, i *Necròpolis del Coll del Moro (Gandesa, Terra Alta). Campanyes de 1984 al 1987*, Barcelona 1994.
97. M.T. Mascort, J. Sanmartí i J. Santacana, *El jaciment protohistòric d'Aldo-vesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional*, Tarragona 1991.
98. J. Sanmartí i J. Santacana, *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Barcelona 1992.

99. M. Adserias, L. Burés, M.T. Miró i E. Ramón, «L'assentament pre-romà de Tarragona», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 3, Lleida 1993, pàgs. 177-227.
 100. E. Ramón i J. Massó, *El poblat ibèric de Santa Anna. Castellvell del Camp, Baix Camp*, Barcelona, 1994.
 101. J. Diloli, *La cultura ibèrica al curs inferior de l'Ebre*, Tortosa 1995.
 102. S. Molera, A. Ollé, P. Otiña, J.M. Vergés, J. Zaragoza, «L'Era del Castell (El Catllar). Un assentament de la Primera Edat del Ferro al Camp de Tarragona», *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*, Barcelona, en premsa.
- Vegeu també els núms. 49, 85, 87 i 90.

Tàrraco romanorepublicana

103. X. Aquilué i X. Dupré, *Reflexions entorn de Tàrraco en època tardo-republicana*, «Forum», 1, Tarragona 1986.
104. J. Ruiz de Arbulo, «Los inicios de la romanización en Occidente. Los casos de Emporion y Tarraco», *Athenaeum*, 79 (1991-II), Pavia, pàgs. 459-493.
105. J. Gimeno, «Plinio, NH, III,3,21: Reflexiones acerca de la capitalidad de Hispania citerior», *Latomus*, 53, fasc.1 (1994), pàgs. 39-79.

Vegeu també els núms. 1, 2, 21, 32, 50, 85, 87 i 90.

Tàrraco altoimperial

106. R. Étienne, *Le culte impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste a Dioclétien*, París 1958.
107. G. Alföldy, *Fasti hispanienses*, Wiesbaden 1969.
108. G. Alföldy, *Flamines provinciae Hispaniae citerioris*, «Anejos de Archivo Español de Arqueología», VI, Madrid 1973.

109. T. Hauschild, «Tarraco en la época augustea», *Symposium de Ciudades Augusteas*, vol. I, Saragossa 1976, pàgs. 213-218.
110. M. Tarradell, *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, Reial Acadèmia de Bones Lletres, Barcelona, 1978.
111. F. S. Kleiner, «The Arch of Galba at Tarragona and Dynastic Portraiture on Roman Arches», *Madrid Mitteilungen*, 30, Magüncia 1989, pàgs. 239-252.
112. P. Pensabene, «Classi dirigenti, programmi decorativi, culto imperiale: Il caso di Tarraco», *Colonia Patricia Corduba. Una reflexión arqueológica* (Córdoba, 1993), Sevilla 1996, pàgs. 197-219.
113. D. Fishwick, «Four temples at Tarraco», *Subject and Ruler: The Cult of the Ruling Power in Classical Antiquity*, «Journal of Roman Archaeology. Supplementary Serie», 17, Ann Arbor 1997, pàgs. 165-84.
114. J. Ruiz de Arbulo, «Tarraco. Escenografía del poder, administración y justicia en una capital provincial romana», *Empúries*, 51, Barcelona 1999.

Tàrraco tardoantiga

115. P. de Palol, *Tarraco hispanovisigoda*, Tarragona 1953.
116. P. de Palol, *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid-Valladolid 1967.
117. X. Aquilué, «Comentaris entorn a la presència de les ceràmiques de producció africana a Tarraco», *Miscel·lània arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona 1992, pàgs. 25-33.

118. A. Muñoz, «Reflexions entorn l'estudi del cristianisme primitiu a Tàrraco», *Acta Arqueològica de Tarragona V (1991-92)*, Tarragona 1992, pàgs. 59-72.
 119. C. Benet, X. Fàbrega, J.M. Macias i J. A. Remolà, «L'àrea d'enterraments baix-imperials de Mas Rimbau-Mas Mallol, Tarragona», *Acta Arqueològica de Tarragona V (1991-92)*, Tarragona 1992, pàgs. 73-86.
 120. T. Hauschild, «Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona», *III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispánica* (Maó, 1988), Barcelona 1994, pàgs. 151-156.
 121. J. Menchón, J.M. Macias i A. Muñoz, «Aproximació al procés transformador de la ciutat de Tàrraco del Baix Imperi a l'Edat Mitjana», *Pyrenae*, 25, Barcelona 1994, pàgs. 225-243.
 122. J. Menchon i J.A. Remolà, «La adaptación del urbanismo medieval a las estructuras monumentales de época romana en Tarragona: el sistema de fortificaciones», *IV Congrès d'Arqueologia Medieval Espanyola. Societats en transició* (Alacant, 1993), volum II, Alacant 1994, pàgs. 77-86.
 123. J. M. Macias i J.A. Remolà, «L'àrea funerària baix-imperial i tardo-romana de Mas Rimbau (Tarragona): Anàlisi tipològica», *Citerior*, 1, Tarragona 1995, pàgs. 189-201.
 124. M. Adserias i altres, «La transformació urbana de Tàrraco al segle IV d.C. Noves dades arqueològiques», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVII, Girona 1996-1997, pàgs. 923-937.
 125. J.M. Macias, J. Menchon i A. Muñoz, «De topografia urbana cristiana de Tarragona, a propòsit de dos documents medievals», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVII, Girona 1996-1997, pàgs. 939-951.
 126. M. Miró, «Epigrafia mètrica de transmissió exclusivament manuscrita: a propòsit de les inscripcions cristianes de Tarragona conservades en l'Anthologia Hispana», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVII, Girona 1996-1997, pàgs. 953-961.
 127. X. Aquilué, «Referent a les estructures de l'Antiguitat Tardana de la Plaça de Rovellat (Tarragona)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVII, Girona 1996-1997, pàgs. 1169-1185.
- Vegeu també els núms. 31, 53, 59-61 bis i 177.

Les muralles

128. J. Serra Vilaró, «La muralla de Tarragona», *Archivo Español de Arqueología*, 22, Madrid 1949, pàgs. 221-236.
129. T. Hauschild, «Die römische Stadtmauer von Tarragona», *Madridrer Mitteilungen*, 20, Heidelberg 1979, pàgs. 204-237.
130. L. Papiol, «La muralla romana de Tarragona: nuevas aportaciones», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 2 (1980), Tarragona 1984, pàgs. 113-128.
131. T. Hauschild, «Ausgrabungen in der römische Stadtmauer von Tarragona», *Madridrer Mitteilungen*, 26, Magúncia 1985, pàgs. 75-90. Traducció: «Excavaciones en la muralla romana de Tarragona», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 6-7 (1984-1985), Tarragona 1988, pàgs. 11-38.
132. J. Sánchez Real, «La exploración de la muralla de Tarragona en 1951», *Madridrer Mitteilungen*, 26, Magúncia 1985, pàgs. 91-100.

- der Mitteilungen*, 26, Magúncia 1985, pàgs. 91-121, amb un apèndix de M. Vegas, «Observaciones para una datación de la muralla basada en la cerámica del corte Sánchez Real», pàgs. 117-119.
133. J. Sánchez Real, *La muralla de Tarragona*, Tarragona 1986.
134. X. Aquilué, X. Dupré, J. Massó i J. Ruiz de Arbulo, «La cronologia de les muralles de Tàrraco», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 1, Lleida 1991.
135. *Muralles de Tarragona* (catàleg de l'exposició), Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1998.
- 135bis. J. Menchon i J. Massó, *Les muralles de Tarragona. Defenses i fortificacions de la ciutat (segles II aC-XX dC)*, Tarragona 1999.
- Vegeu també els núms. 8, 32 i 103.
140. J. Alemany, J. Blay i S. Roquer, *Port de Tarragona. Història i actualitat*, Tarragona 1986.
141. D. López i S.J. Rovira, *El port de Tarragona*, Tarragona 1986.
- Vegeu també el núm. 60.

El Teatre

142. L. del Arco, *Guía artística y monumental de Tarragona*, Tarragona 1906.
143. [C. Oliva,] «Hallazgos en el Teatro romano de Tarragona», *Boletín Arqueológico*, èp. II, núm. 24, Tarragona 1919, pàgs. 69-79.
144. J. Puig i Cadafalch, «Teatre romà de Tarragona», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI (1915-1920), Barcelona 1923, pàgs. 712-717.
145. P.M. Berges, «Teatro romano de Tarragona», *Actas del Simposio "El teatro en la Hispania romana"* (Mèrida, 1980), Badajoz 1982, pàgs. 115-137 (amb un apèndix d'E.M. Koppel, «Escultura del Teatro romano de Tarragona», pàgs. 139-152).
146. R. Mar, M. Roca i J. Ruiz de Arbulo, «El Teatro romano de Tarragona. Un problema pendiente», *Teatros romanos de Hispania* (Cartagena, 1993), Murcia 1993, pàgs. 11-23.
- Vegeu també els núms. 13, 29, 67 i 68.

El port

136. S. Bellido [i B. Hernández], «Antecedentes sobre la historia antigua y moderna del puerto de Tarragona», *Memoria sobre los actos más importantes de la Junta de Obras del Puerto*, Tarragona 1883, pàgs. 131-165 (reeditat com a monografia: Tarragona 1986).
137. E. Morera, *El puerto de Tarragona*, Tarragona, 1910.
138. J. Aresté, *El crecimiento de Tarragona en el siglo XIX. De la nueva población del puerto al Plan de Ensanche*, Tarragona 1981.
139. D.J. Blackmann, «Ancient Harbours in the Mediterranean», *The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*, II (1982), pàgs. 79-104 i 185-211.

El Fòrum de la colònia

147. B. Hernández, *Opúsculos históricos, arqueológicos y monumentales*, Tarragona 1884.
148. J. Serra Vilaró, *Excavaciones en Tarragona*, «Memorias de la Junta Superior de Excavaciones Arqueológicas», núm. 116 (1930), Madrid 1932.

149. D. Fishwick, «The altar of Augustus and the municipal cult of Tarraco», *Madri-der Mitteilungen*, 23, Magúncia 1982, pàgs. 222-233.
150. E.M. Koppel, «El foro municipal de Tarraco y su decoración escultórica», *XVII Congreso Nacional de Arqueología* (Logronyo, 1983), Sarragossa 1985, pàgs. 841-857.
151. R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, «La Basílica de la Colonia Tarraco. Una nueva interpretación del llamado Foro Bajo de Tarragona», *Los Foros romanos de las provincias occidentales* (València, 1986), Madrid 1988, pàgs. 31-44 (editat com a monografia en la sèrie «Forum», núm. 3, Tarragona 1986).
152. Taller Escola d'Arqueologia, *El Fòrum / El Foro / The Forum*, «Quaderns de Difusió», núm. 3, Tarragona 1989.
153. J. Ruiz de Arbulo, «El Foro de Tarraco», *Cypsela*, VIII, Girona 1990, pàgs. 119-138.

Vegeu també el núm. 34

La residència

154. A. Bermúdez, «Excavaciones arqueológicas en la calle Gobernador González de Tarragona y problemática de la topografía urbana del área central intramuros en época romana», *Acta Arqueológica de Tarragona*, I (1987-88), Tarragona 1988, pàgs. 31-47.
155. M. Adserias, L. Burés i E. Ramón, «Excavacions al carrer Pere Martell de Tarragona: 100 anys d'evolució urbana (del segle V aC al V dC)», *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*, Barcelona, 1995, pàgs. 75-85.
156. J.M. Macías i J.M. Puche, «Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana», *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*, Barcelona 1997, pàgs. 149-163.

Vegeu també els núms. 36 i 67.

El Fòrum provincial

157. A. Balil, *Excavaciones en la «Torre de Pilatos» (Tarragona). Campañas de excavaciones de 1962*, «Excavaciones Arqueológicas en España», núm. 65, Madrid 1969.
158. J. Sánchez Real, «Exploración arqueológica en el jardín de la Catedral de Tarragona», *Madri-der Mitteilungen*, 10, Heidelberg 1969, pàgs. 276-295.
159. X. Dupré, «Forum Provinciae Hispaniae Citerioris», *Los Foros romanos de las provincias occidentales* (València, 1986), Madrid 1988, pàgs. 25-30.
160. Taller Escola d'Arqueologia, «El Foro Provincial de Tárraco. Un complejo arquitectónico de época flavia», *Archivo Español de Arqueología*, 62, Madrid 1989, pàgs. 141-191.
- 160 bis. X. Dupré, «Un gran complejo provincial de época flavia en Tarragona: aspectos generales», *Stadt- und Ideologie* (Madrid, 1987), «Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaft», 103, Múnic 1990, pàgs. 319-325.
161. X. Dupré i J.M. Carreté, La «Antiga Audiència». *Un acceso al foro provincial de Tarraco*, «Excavaciones Arqueológicas en España», núm. 165, Madrid 1993.
162. X. Aquilué, *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Col·le-

gi d'Arquitectes de Catalunya - Demarcació de Tarragona, Tarragona 1993.

163. X. Dupré i J.M. Carreté, «*Portae et fenestrae* al Fòrum provincial de Tàrraco», *Empúries*, 48-50 (1986-1989), volum 1, Barcelona 1993, pàgs. 290-299.
164. X. Dupré i E. Subias, «Els precedents de l'anomenat Pretori de Tarragona», *Homenatge a Miquel Tarradell [Estudis Universitaris Catalans, XXIX]*, Barcelona 1993, pàgs. 603-609.
165. R. Mar (editor), *Els monuments provincials de Tàrraco. Noves aportacions al seu coneixement*, «Documents d'Arqueologia Clàssica», núm. 1, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona 1993.
166. J.M. Carreté i X. Dupré, «La fase tardoantiga de l'Audiència de Tarragona», *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó, 1988), Barcelona 1994, pàgs. 157-166.

Vegeu també els núms. 32 i 53.

El Circ

167. M. Ferrer, «El Circ romà de Tarragona», *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona 1982, pàgs. 346-349.
168. J.H. Humphrey, *Roman Circuses. Arenas for chariot racing*, Londres 1986.
169. X. Dupré, «El Fòrum Provincial i el Circ de Tarragona. Actuacions 1981-1986», *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*, Barcelona 1987, pàgs. 73-79.
170. X. Dupré, J. Massó, L. Palanques i P. Verduchi, *El Circ romà de Tarragona, I. Les Voltes de Sant Ermenegild*, «Excavacions Arqueològiques a Catalunya», núm. 8, Barcelona 1988.

171. Taller Escola d'Arqueologia, *El Circ / El Circo / The Circus*, «Quaderns de Difusió», núm. 1, Tarragona 1989 (2a ed.).
172. X. Dupré, X. Aquilué, J. Massó i J. Ruiz de Arbulo, «Le Cirque romain de Tarragone», *Le Cirque Romain* (catàleg de l'exposició), Musée Saint-Raymond, Tolosa de Llenguadoc 1990, pàgs. 64-69.
173. R. Mar i L. Piñol, «El circo romano de Tarraco. Nuevos datos», *Forum de Arqueología*, Madrid 1995, pàgs. 44-51.

L'Amfiteatre

174. S. Ventura, «Noticias de las excavaciones en curso en el Anfiteatro de Tarragona», *Archivo Español de Arqueología*, XXVII, Madrid 1954, pàgs. 259-280.
175. W.J. Bryant (editor), *Cartas sobre el Anfiteatro tarraconense*, Springfield [1972].
176. Taller Escola d'Arqueologia, *L'Amfiteatre / El Anfiteatro / The Amphitheater*, «Quaderns de Difusió», núm. 2, Tarragona 1990 (3ª. ed.).
177. Taller Escola d'Arqueologia, *L'Amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, «Memòries d'Excavació», núm. 3, Tarragona 1990.
178. J.V.M. Arbeloa, *L'amfiteatre romà de Tàrraco. Aproximació al seu estudi*, Diputació de Tarragona, Tarragona 1990.
179. J. Sánchez Real, S. Ventura i L.M. Mezquida, *El anfiteatro de Tárraco. Antecedentes, memoria y crónica de su excavación*, The William L. Bryant Foundation, Tarragona 1991.
180. L.C. Avellà Delgado, *El anfiteatro de Tárraco. Estudio de los hallazgos numismáticos*, The William L. Bryant Foundation, Tarragona 1991.

181. A. Beltrán i F. Beltrán, *El anfiteatro de Tàrraco. Estudio de los hallazgos epigráficos*, The William L. Bryant Foundation, Tarragona 1991.
182. TED'A, «Noves aportacions a l'estudi de la basílica cristiana de l'amfiteatre de Tàrraco», *III Reunió d'arqueologia cristiana hispànica* (Maó, 1988), Barcelona 1994, pàgs. 167-184.
183. X. Dupré, «El anfiteatro de Tarraco», *El Anfiteatro en la Hispania Romana (Coloquio Internacional, Mérida 1992)*, Badajoz 1994, pàgs. 79-89.
184. C. Godoy, «La memoria de Fructuoso, Augurio y Eulogio en la arena del anfiteatro de Tarragona», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 16 (1994), Tarragona 1995, pàgs. 181-210, i també *Arqueologia y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Universitat de Barcelona, Barcelona 1995.
185. G. Alföldy, *Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheaters von Tarraco*, Deutsches Archäologisches Institut – Walter de Gruyter, Berlín – Nova York 1997.

La Via Augusta

186. F. Pallí, *La Via Augusta en Catalunya*, «Faventia Monografies», núm. 3, Bellaterra 1985.
187. Taller Escola d'Arqueologia, «El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 10-11 (1988-1989), Tarragona 1989, pàgs. 123-134. (publicat també, en francès, a *Voies romaines du Rhône à l'Èbre. Via Domitia et Via Augusta* (Perpinyà, 1989), DAF, 61, París 1997, pàgs. 168-175.

L'Arc de Berà

188. X. Dupré, «Els capitells corintis de l'Arc de Berà», *Empúries*, 45-46 (1983-1984), Barcelona 1987, pàgs. 308-315 (publicat com a monografia en la sèrie «Forum», núm. 6, Tarragona 1986).
189. X. Dupré, «Eine neue datierung des bogens von Bera (Tarragona, Spanien)», *Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie* (Berlín, 1988), Berlín 1990, pàg. 339.
190. X. Dupré, *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*, «Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica», III, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1994 (també a «Bibliotheca Italica. Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueologia en Roma», 20, Roma 1994).

La Torre dels Escipions

191. T. Hauschild, S. Mariner i H.G. Niemeyer, «Torre de los Escipiones. Ein römischer Grabturm bei Tarragona», *Madrider Mitteilungen*, 7, Heidelberg 1966, pàgs. 162-188 + 12 làms.
 192. *Monuments a l'abast. La Torre dels Escipions* (catàleg de l'exposició), Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1993.
 193. J. Rovira i A. Dasca: *La Torre dels Escipions*, Consell Comarcal del Tarragonès, Tarragona 1994.
- Vegeu també els núms. 8 i 10.

Els monuments funeraris

194. T. Hauschild, «Construcció romana de planta central, pròxima a Tarragona», *Boletín Arqueológico*, èp. IV, fascs. 129-132, Tarragona 1975, pàgs. 5-31.

195. J. Sanmartí, «Els edificis sepulcrales romans dels Països Catalans, Aragó i Múrcia», *Fonaments*, 4, Barcelona 1984, pàgs. 87-160.
 196. R. Cortés, A. Bermúdez i A.M. Lucena, «Aportaciones al estudio del Columbario de Vila-Rodona», *XVII Congreso Nacional de Arqueología* (Logronyo, 1983), Saragossa 1985, pàgs. 755-758.
 197. Taller Escola d'Arqueologia, *Els enteraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, «Memòries d'Excavació», núm. 1, Tarragona 1987.
 198. E. Terré, «Una aproximació a l'ocupació suburbana del sector oest de Tàrraco», *Acta Arqueològica de Tarragona III (1989-90)*, Tarragona 1990, pàgs. 47-55.
 199. J. López Vilar, *La vil·la romana de la Barquera. Perafort, Tarragona*, Museu d'Història de Tarragona -LAUT, Tarragona 1993.
 200. *L'arqueologia de la mort. El món funerari a l'antiguitat a la Catalunya meridional*, monogràfic de *Citerior. Revista d'Arqueologia i Ciències de l'Antiguitat*, núm. 1, Tarragona 1995.
- Vegeu també els núms. 29 i 241.

El Mèdol

201. J. Iglésies, *Pere Gil, S.I. (1551-1622) i la seva Geografia de Catalunya*, Barcelona 1949.
 202. M.D. del Amo, «Aportación al estudio de las canteras romanas de la zona arqueológica de "Els Munts"», *Estudis Altafullencs*, núm. 5, Altafulla 1981, pàgs. 5-25.
 203. A. Álvarez, «Estudio de los materiales lapídeos presentes en la epigrafía de Cataluña», *Épigraphie Hispanique. Problemes de méthode et d'édition* (Bordeus, 1981), París 1984, pàgs. 87-116.
 204. M. Recasens, «Tàrraco y el comercio del mármol en época romana, a través del estudio de sus capiteles», *Pyrenae*, 21, Barcelona 1987, pàgs. 123-128.
 205. J. Carreras i E. Garriga, *El Mèdol. Acta general d'un espai peculiar*, Tarragona 1992.
- Vegeu també els núms. 8, 11 i 12.

L'aqüeducte de les Ferreres

206. B. Hernández, «Acueducto romano en Tarragona» (1857), *Boletín Arqueológico*, èp. IV, a. XLVI, Tarragona 1946, pàgs. 16-32 + 1 làm.
207. M. Navarro, «El acueducto llamado "Puente del Diablo"», *Diario de Tarragona*, 8 de maig de 1908.
208. J. Sánchez Real, «El acueducto del Puente de las Ferreras», *Diario Español* (Tarragona), 17 i 19 de novembre de 1949 (i 24 de juliol de 1951).
209. A. Rodríguez, *El arzobispo urbanista*, Tarragona 1956.
210. F. Tort, *Biografía histórica de Francisco Armanyà Font O.S.A.*, Vilanova i la Geltrú 1967.
211. F. Sáenz, «Observaciones técnicas sobre el abastecimiento romano de aguas a Tarragona», *Segovia. Symposium de Arqueología romana* (Segòvia, 1974), Barcelona 1977, pàgs. 351-358.
212. R. Cortés, C. Benet i A. Bermúdez, «Sobre los acueductos de Tàrraco», *XIX Congreso Nacional de Arqueología* (Castelló de la Plana, 1987), Saragossa 1989, pàgs. 1091-1100.

213. R. Mar, J. López i L. Piñol (editors), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, "Documents d'Arqueologia Clàssica", núm. 0, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona 1993.
 - 213 bis. Diversos autors, *L'aigua a la història de Tarragona: 200 anys de la seva arribada (1798-1998)*, EMATSA, Tarragona 1998.
- Vegeu també els núms. 4, 8, 10, 12 i 29.
- ### Les vil·les
214. P.M. Berges, «Informe sobre "Els Munts"», *Boletín Arqueológico*, èp. IV, fasc. 105-112 (1969-1970), pàgs. 140-150 + 16 làms; i «Nuevo informe sobre Els Munts», *Estudis Altafullencs*, núm. 1, Altafulla 1977, pàgs. 27-47.
 215. R. Capdevila i J. Massó, «Trabajos de salvamento de la villa romana de "Els Antigons", Reus», *Boletín Arqueológico*, èp. IV, fasc. 133-140 (1976-1977), Tarragona 1979, pàgs. 312-131 + 3 làms.
 216. J.G. Gorges, *Les villas hispano-romaines. Inventaire et Problématique archéologiques*, «Publications du Centre Pierre Paris», núm. 4, París 1979.
 217. S.J. Keay, «The impact of the foundation of Tarraco upon the indigenous settlement pattern of the Ager Tarrakonensis», *Primeres Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana* (Granollers, 5-8 de febrer de 1987), preactes, Granollers 1987, pàgs. 53-58.
 218. E. Terré, «La vil·la romana de "El Moro" (Torredembarra): un exemple de poblament rural al Camp de Tarragona», *Primeres Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana* (Granollers, 1987), preactes, Granollers 1987, pàgs. 217-224.
 219. S.J. Keay, J.M. Carreté i M. Millett, «Ciutat i camp en el món rural: les prospeccions a l'Ager Tarraconensis», *Tribuna d'Arqueologia* 1988-1989, Barcelona 1989, pàgs. 121-129.
 220. J. Massó, «Notes per a l'estudi del poblament d'època romana en el terme de La Selva del Camp», *Butlletí del Centre d'Estudis Selvatà*, núm. 1, la Selva del Camp [imprès a Reus] 1990, pàgs. 11-38.
 221. J. Massó, *El terme de Cambrils a l'antiguitat*, Ajuntament de Cambrils, Cambrils [imprès a Lleida] 1990.
 222. J. M. Macias i E. Ramón, «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)», *Tribuna d'Arqueologia* 1992-1993, Barcelona 1994, pàgs. 125-133.
 223. J.M. Carreté, S. Keay i M. Millett, *A roman provincial capital and its hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Ann Arbor 1995.
 224. V. Revilla, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I aC - III dC)*, Barcelona 1995.
 225. J. Pou i V. Revilla, «La villa romana del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): campanyes 1988-1994», *Tribuna d'Arqueologia* 1994-1995, Barcelona 1996, pàgs. 105-112.
 226. J.M. Macias i F. Tuset, «Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès). Anys 1991-1993», *Tribuna d'Arqueologia* 1994-1995, Barcelona 1996, pàgs. 113-121.
 227. J. Massó, «Alcover i la romanització del

- Camp de Tarragona», *Alcover, una història*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Tarragona 1997, pàgs. 33-52.
228. F. Tarrats, «El Plan experimental de parques arqueológicos. Tarraco y el proyecto de constitución de un parque arqueológico en la villa romana de Els Munts (Altafulla, Tarragona)», *I Siti archeologici. Un problema di musealizzazione all'aperto*, Roma 1988, pàgs. 254-259.
229. F. Tarrats, «El Parc Arqueològic de la vil·la romana dels Munts (Altafulla) : criteris bàsics», *Acta Arqueològica de Tarragona I*, Tarragona 1988, pàgs. 23-30.
230. F. Tarrats, J. Romaní, E. Roca, M. Vilalta, «El Parque Arqueológico de la Villa Romana de Els Munts (Tarragona)», *Seminario de Parques Arqueológicos* (Madrid 1989), Madrid 1993, pàgs. 225-244.
231. F. Tarrats, E. Ramon, J.M. Macias, «Noves intervencions a la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)», *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, Barcelona 1998, pàgs. 35-56.
232. F. Tarrats, J.M. Macias, E. Ramon, J. A. Remolà, «Excavacions a l'àrea residencial de la vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)», *Empúries* 51, Barcelona 1999.
233. F. Tarrats, J.M. Macias, E. Ramon, J.A. Remolà, «Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Atafulla, Ager tarraconensis). Estudio preliminar», *Madrider Mitteilungen*, 40, Mainz 1999.
- Vegeu també els nùms. 72, 75 i 199.
- ### La Necròpolis Paleocristiana
234. J. Tulla, P. Beltrán i C. Oliva, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, «Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», núm. 88, Madrid 1927.
235. J. Serra Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, «Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», núm. 93, Madrid 1928.
236. J. Serra Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, «Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», núm. 104, Madrid 1929.
237. J. Serra Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, «Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades», núm. 111, Madrid 1930.
238. J. Serra Vilaró, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, «Memoria de la Junta Superior del Tesoro Artístico», núm. 133, Madrid 1935.
239. J. Serra Vilaró, «Sepulcros y ataúdes de la Necrópolis de San Fructuoso (Tarragona)», *Ampurias*, VI, Barcelona 1944, pàgs. 179-207 + XXX làms.
240. M.D. del Amo, «La necrópolis de Pere Martell», *Boletín Arqueológico*, èp. IV, fasc. 113-120 (1971-1972), Tarragona 1973, pàgs. 103-171.
241. M.D. del Amo, *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona* (3 vols.), Tarragona 1979, 1981 i 1989.
242. R. Mar, J. López, O. Tobias, I. Peña i L. Palahí, «El conjunto paleocristiano del Francolí en Tarragona. Nuevas aportaciones», *Antiquité Tardive*, 4, Turn-

hout 1996, pàgs. 320-324.

243. J. López, «Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tàrraco», *Revista de Arqueología*, 197, Madrid 1997, pàgs. 58-64.

Vegeu també els núms. 64 i 197.

Centcelles

244. B. Hernández Sanahuja, *El Pretorio de Augusto en Tarragona*, Tarragona 1888.
245. L. Domènech i Montaner, *Centcelles. Baptisteri i cellae-memoriae de la primitiva església metropolitana de Tarragona*, «Discursos llegits en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», Barcelona 1921 (reed., amb modif.: Barcelona 1931).
246. J. Gudiol, «Les primeres manifestacions de l'art cristià en la província eclesiàstica tarragonina», *Analecta Sacra Tarraconensia*, I, Barcelona 1925, pàgs. 309-313.
247. F. Camprubí, *El monumento paleocristiano de Centcelles (Tarragona)*, Barcelona 1952-1953.
248. H. Schlunk i T. Hauschild, *Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles*, «Excavaciones Arqueológicas en España», núm. 18, Madrid 1962.
249. T. Hauschild i H. Schlunk, *La vil·la romana i el mausoleu constantinià de Centcelles*, «Forum», núm. 5, Tarragona 1986.
250. H. Schlunk, *Die Mosaikkuppel von Centcelles* (ed. d'A. Arbeiter), 2 vols., Magúncia 1988.
251. T. Hauschild i A. Arbeiter, *La vil·la romana de Centcelles*, Repsol, SA, Barcelona 1993.

252. F. Tarrats, *Centcelles* (guia), Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Tarragona 1993.

253. J. Arce, «Constantinopla, Tarraco y Centcelles», *Butlletí Arqueològic*, èp. V, núm. 16 (1994), Tarragona 1995, pàgs. 147-165.

254. R. Warland, «Status und Formular in der Repräsentation der spätantiken Führungsschicht», *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung*, 110 (1994), pàgs. 175-202 + làms. 71-75.

Vegeu també els núms. 14, 29 i 31.

Museus

255. Á. del Arco, *Catálogo del Museo Arqueológico de Tarragona*, Tarragona 1894.
256. S. Ventura, *Museo Arqueológico Provincial (de) Tarragona. Guía del visitante*, Tarragona 1961.
257. Fitxer, *museus i monuments* i materials didàctics, MNAT, Tarragona 1982 i 1984.
258. F. Tarrats, *Tarragona, museus i territori*, «Forum», núm. 2, MNAT, Tarragona 1986.
259. *Tàrraco, objecte i imatge* (catàleg de l'exposició), MNAT, Barcelona 1987.
260. *Museu d'Història de Tarragona*, MNAT, Tarragona 1989.
261. P. Sada i J. Massó: «El Museo Arqueológico de Tarragona: un siglo y medio de historia», *La cristalización del pasado: génesis y desarrollo del marco institucional de la arqueología en España*, Màlaga 1997, pàgs. 149-162.
262. J.M. Carreté, M. del M. Llorens, J. Mas-

só i P. Sada, «El món de la mort a Tàrraco. Un proyecto integral de restauración, conservación y dinamización de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona», *XXV Congreso Nacional de Arqueología* (València, 1999), València 1999, pàgs. 65-72.

Internet

Museu Nacional Arqueològic de Tarragona

Amb informacions generals sobre el museu (horaris i contingut), sobre els monuments i moltes altres notícies útils:
<http://www.mnat.es>

Patronat Municipal de Turisme de Tarragona:

<http://www.fut.es/~turisme>

Patronat de Turisme de la Diputació de Tarragona:

<http://costadaurada.org/>

Ajuntament de Tarragona (informacions generals sobre la ciutat):

<http://www.fut.es/~ajtargna/>

Ajuntament de Tarragona

Recintes històrics (horaris i preus d'entrada als conjunts arqueològics i museus municipals):

<http://www.fut.es/~ajtargna/RECINTES/indexrecin.html>

Tàrraco Romana (visita a la Tarragona romana):

<http://www.fut.es/~jmp/catala.html>

Campanya Tarragona Patrimoni de la Humanitat:

<http://tinnet.fut.es/~patrimoniHum>

Tarragona virtual:

<http://www.tarragona.creativeweb.es/virtual/>

Museu Comarcal Salvador Vilaseca. Reus (horaris i contingut del museu):

<http://www.readysoft.es/museureus/>

Institut d'Arqueologia a la URV:

<http://www.urv.es/centres/Instituts/iaa>

Vídeos

Tarraco Scipionum opus, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, 1993 (edicions en català i en espanyol, VHS, 18 minuts).

Centelles, Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, 1993 (edicions en català i en espanyol, VHS, 15 minuts).

Tarraco, Port de Tarragona, 1996 (edicions en català i en espanyol, VHS, 15 minuts).

CD-Rom

Fòrum Provincial de Tarragona, Museu d'Història de Tarragona, Tarragona 1993

Tarraco. Viaje a una ciudad romana. Viaje a una ciudad romana. Journey to a Roman Town. Museu Nacional Arqueològic de Tarragona. Tarragona, 1994.

Tarragona Patrimoni de la Humanitat, Ajuntament de Tarragona/Ematsa, Tarragona 1999.

De Tàrraco a Tarragona, Museu d'Història de Tarragona, Tarragona 1999.

© Text

Xavier Aquilué, Xavier Dupré, Jaume Massó i Joaquín Ruiz de Arbulo

© Fotografies i il·lustracions

Dels autors, o de les institucions i persones que s'especifiquen

Autoritat Portuària de Tarragona
Col·legi de Arquitectes de Catalunya-Tarragona
Empresa Municipal de Mitjans de Comunicació
Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona
Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
Joan Alberich
Martín García
Antonio Latre
Isabel Peña
Lluís Piñol
Àngel Rifà
Francesc Tarrats
Hermenegild Vallvé
Leandre Villaronga

© Edició

Museu d'Arqueologia de Catalunya

Edicions El Mèdol
Cartagena 15-A. 43004 Tarragona

Projecte gràfic

Josep M. Mir
Col·laboradors: Marta Bachs i Jaume Sellarés

Aplicació projecte gràfic

Josep Salvadó Monseny

Dipòsit legal: T 926/1999
ISBN: 84.89936-67-6

Primera edició: Abril de 1991
Segona edició: Juny de 1999

Amb la col·laboració de:

C

Museu d'Arqueologia
de Catalunya

Generalitat
de Catalunya

ISBN 84-89936-67-6

9 788489 936676